

Neubauer Ignác

Életrajz

Neubauer Ignác alacsony termetű, vékony testalkatú, mozgékony férfi, dús ősz hajjal. Oroszul jól kivehető magyar akcentussal beszél, gyakran kever magyar szavakat az orosz szövegbe. Súlyos beteg, túl van két infarktuson és több műtéten, ennek ellenére rendkívül közlékeny ember, aki készségesen vállalta az interjút, azt, hogy mesél az életéről és a hozzá közelállókrol. Ignác a lánya családjával él Ungvár egyik új lakónegyedében, egy háromszobás lakásban. A felesége halála után rendkívül fontos volt számára, hogy nélkülözhetetlen tagja legyen a családnak, ezért a házi munka jelentős részét magára vállalta: bevásárol, szeret főzni, sok időt tölt az unokájával, Róberttel, akivel kölcsönösen imádják egymást.

Apai nagyapám, Buchbinder Izrael az 1860-as években született. A nagyszüleim születési helyét nem ismerem. Gondolom, nagyanyám nagyjából egyidős lehetett nagyapámmal. Az ő nevét, mármint nagyanyám nevét nem tudom felidézni, csak annyit tudok róla, hogy a családneve Neubauer volt. A nagyszüleim családtagjait nem ismertem, még elbeszélések alapján sem. Az apám szüleinek családja a técsői járásban, egy Dombó nevű rutén faluban élt, de a településről nincsenek emlékeim [Dombó – kisközség volt Máramaros vm.-ben. Az 1910-es népszámlálás idején 4000 lakosa volt, zömmel ruténok. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Gyermekkoromban két alkalommal jártam ott apámmal a nyári iskolai szünetben, de ezek a rövid látogatások nem hagytak bennem mély nyomokat. Nem tudom, hogy nagyapám mivel kereste a kenyerét. Nagyanyám – a zsidó családokban akkoriban uralkodó szokásoknak megfelelően – nem dolgozott, a háztartást vezette.

Kárpátalja 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. Az államnyelv a magyar volt. Antiszemitizmus nem volt Kárpátalján, a zsidók szabadon vállalkozhattak, tanulhattak a felsőoktatási intézményekben, és szolgálhattak a hadseregben. A hétköznapi életben is alig fordultak elő antiszemita megnyilvánulások. Kárpátalján nemzedékek óta békében éltek egymás mellett a különböző nemzetiségű emberek, tisztelték egymás hagyományait és vallását. Kárpátalja 1918-ban került Csehszlovákia fennhatósága alá. Akkoriban indult meg a térség felvirágzása. A csehek rendkívül jóindulatúan viszonyultak a zsidókhoz, a zsidók állami hivatalt is vállalhattak [A zsidók az emancipációt követően természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása alatt is viselhettek állami hivatalt. Idézzük Karády Viktort: „Paradox módon az állami alkalmazottak aránya különösen magas volt az ortodox vidékeken... Részletesebb vizsgálattal kimutatható, hogy az ortodox megyék állami alkalmazottai főként adminisztratív, hivatalnoki pozíciókat töltöttek be mint a falusi közigazgatás vezetői: Észak- és Kelet-Magyarországon elsősorban olyan falvakban, amelyek zsidó többséggel vagy erős zsidó kisebbséggel rendelkeztek.” Egyébként Karády becslései szerint 1910-ben az ortodox városok zsidó lakosságának 6,3%-a állt állami szolgálatban vagy

dolgozott szabad/értelmiségi pályákon (ezen belül pedig 13%-uk állt állami szolgálatban, és 9,4%-a működött tanári és tanítói pályán). (A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910), in Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok, Cserépfalvi, 1997). (Majd csak az 1939. évi IV. tc., az ún. második zsidótörvény idején tiltották ki a zsidókat a köztisztviselői pályákról.) – A szerk.]. A csehek minden lehetséges módon támogatták, kezdeményező, munkaszerető embereknek tartották a zsidókat.

A családban hat gyerek volt, négy fiú és két lány. Emlékszem, magam is csodálkoztam azon, hogy némelyik gyereknek Buchbinder, a többinek meg Neubauer volt a családneve. Apám magyarázta el, hogy akkoriban a zsidók nem jegyeztették be a hűbe alatt megkötött, a zsidó szokások szerint megtartott házasságkötésüket a helyi előjáráságon, hanem a rabbi adta ki az ifjú párnak a házassági szerződést, a ketubát. Ezért fordult néha elő, hogy a gyerekek egy része az apa, a másik része az anya családnevét kapta. Az elsőszülött az apa, a második gyerek az anya nevét kapta, és ez így váltakozott a következő gyermekeknél is. A legidősebb gyerek apám bátyja, Buchbinder Móric, volt, akinek a zsidó neve Mojse-Hersch volt. Utána apám nővére következett, akinek a nevére nem emlékszem, az ő családneve viszont már Neubauer volt. Apám másik bátyja szintén Buchbinder volt, Buchbinder Haszkl. A magyar nevére nem emlékszem, a családban mindenki Haszkl-nak szólította. Apám, aki 1899-ben született, a Neubauer nevet kapta, egyébként Adolfnak, zsidó nevén Avrumnak hívták. A sorban apám öccse, Menyhért, zsidó nevén Mendel következett, aki szintén a Buchbinder nevet viselte, majd egy újabb Neubauer érkezett, apám húga, akinek a nevére nem emlékszem.

Az apai nagyszüleim házában kizárólag jiddisül beszéltek. Természetesen mindannyian kiválóan tudtak magyarul és ruszinul. Apám elbeszéléseiből tudom, hogy a szülei nagyon vallásos emberek voltak, a részleteket sajnos nem ismerem. Apám és fivérei zsidó nevelésben részesültek, mindannyian a héderben tanultak. A gyerekeket hároméves koruktól adták be a héderbe. Nem tudom, hogy a családból járt-e valaki világi iskolába, abban az időben ez ugyanis nem volt kötelező [Természetesen kötelező volt. Az 1868-as Eötvös József-féle népiskolai törvény 49. §-a értelmében „a mindennapi iskolába tartoznak járni a 6-ik évöket betöltött gyermekek 12-ik évök betöltéséig”. Lásd: elemi iskola / népiskola. – A szerk.]. Egy zsidónak akkoriban tudnia kellett héberül, ismernie kellett az imákat, és ki kellett tanulnia valamilyen mesterséget, hogy eltarthassa a családját. Apám a falusi ló doktor mellé szegődött el, aki igencsak fontos ember volt. A falusiak sok jószágot tartottak, teheneket, lovakat, disznókat. Az állatok persze olykor megbetegedtek, és ilyenkor ki kellett gyógyítani őket a bajukból. Apám egész életében kitartott a mestersége mellett. Nagyon jól kiismerte és szerette az állatokat. Nem volt ugyan állatorvosi diplomája, mégis részt vett a hadseregnek szánt lovak kiválasztásában és fölkészítésében.

Apám leánytestvéreiről jóformán semmit sem tudok. Miután férjhez mentek, mindketten Magyarország középső vidékén telepedtek le. Csak annyit tudok róluk, hogy mindketten szültek gyermekeket, és nem dolgoztak, hanem a háztartásukat látták el, nevelték a gyerekeket. Apám legidősebb bátyja, Buchbinder Móric Kassán telepedett le, ahol szabóként dolgozott. Megnősült, három gyermeke született. A felesége és a gyermekei nevére nem emlékszem. A [második világ]háború után a családjából csak Móric tért haza élve, a felesége és a gyermekei odavesztek a koncentrációs táborban. A háború után Kassán, Csehszlovákiában élt. Miután Kárpátalján 1945-ben megszilárdult a szovjethatalom [Azaz Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták. – A szerk.], megszakadt vele a kapcsolatunk. Apám másik bátyja, Haszkl, valamint az öccse, Mendel Dombón

élt. Mindketten megnősültek, gyermekeik születtek, akiknek a nevére nem emlékszem. Azt sem tudom, hogy Haszkl mivel foglalkozott. Mendelnek falerakatai, fatelepei voltak, a fivérek között ő volt az egyetlen vagyonos ember. Az első házasságából négy gyermek született. A második világháború idején apám mindkét bátyja munkaszolgálatos volt Ukrajnában. Haszkl 1943-ban halt meg, Mendel a háború után hazatért. A felesége és a gyermekei koncentrációs táborban pusztultak el. Mendel háború utáni életéről egy kicsit később ejtek majd néhány szót.

Anyám szülei abban a faluban éltek, amelyet a magyar fennhatóság idején Kisdobronynak hívtak [Kisdobrony – kisközség volt Bereg vm.-ben, 1891-ben 1000, 1910-ben 1200 lakossal. Trianont követően a Csehszlovák Köztársasághoz került. – A szerk.]. A település ma már nem létezik. A háború után egybeolvadt a szomszédos Nagydobronnyal [Nagydobrony – kisközség volt Bereg vm.-ben, 1891-ben 2300, 1910-ben 3000 lakossal, határában a Schönborn grófi család birtoka. Trianont követően a Csehszlovák Köztársasághoz került. – A szerk.]. Anyai nagyapámat Preisz Mojsénak [Mózesnek] hívták, Rahón született az 1870-es években [Rahó – kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 5800 rutén, német és magyar lakossal, járásbíróssággal. – A szerk.]. A nagyanyám, Preisz Etel 1875-ben született, a pontos helyet nem tudom, és a leánykori családnevére sem emlékszem. Kisdobrony nem volt nagy település, százötven család lakta, köztük harminc zsidó. Akkoriban nagyok voltak a családok, különösen a zsidóknál. Bár a faluban aránylag kevés zsidó élt, Kisdobronynak nagy zsinagógája volt. A zsinagógának hosszú, nagy udvara volt, az utca felőli első épület adott otthont magának a zsinagógának, a mögötte lévő házban dolgozott a sakter, és az udvar végében, külön épületben volt a mikve. Kisdobronyban sok volt a zsidó gyerek, a héderük a zsinagóga utcájában állt. A szomszédos településen, Nagydobronyban több mint kétszáz zsidó család élt. Nagydobrony viszonylag nagy falu volt, saját zsidó temetővel, míg Kisdobronyban a falusi temetőből kerítettek le egy részt a zsidóknak.

Mojse nagyapám cipésmester volt. Nagyanyám szintén dolgozott, bábaasszonyként. Ő segítette világra az összes, Kisdobronyban született zsidó gyermeket. Nagyapám fiatalkorában a magyar hadseregben szolgált. Amikor megismertem, még mindig katonás volt a testtartása. Középtermetű, testes ember volt, és mindig kihúzva, rendkívül egyenes háttal járt. Nagyapámnak nem volt sem szakáll, sem pajesza. A végén felkunkorodó, nagy bajuszt viselt. Katonásan öltözködött. Magas szárú, fényes, puha bőrcsizmát és katonai egyenruha módjára szabott zakót viselt. A fején pedig katonai sapkát, amolyan ködvágószerűséget hordott. A kipát csak a zsinagógában tette föl. A faluban a zsidók és a nem zsidók egyaránt úgy nevezték nagyapámat: Mojse, a katona. Nagyanyám telt, alacsony, mozgékony és fiatalos asszony volt. Ránctalan arcán mindig ott ült a kedves mosoly. Igen jólelkű és értelmes asszony volt. Hosszú szoknyában és hosszú ujjú, zárt nyakú kabátkában járt. A faluban minden asszony így öltözött, a nem zsidókat is beleértve. Nagyanyám parókat hordott, otthon azonban nem vette föl, kímélte, ilyenkor kendőt kötött a fejére. Soha nem láttam fedetlen fővel a nagyanyámat.

A nagyszüleim háza nem volt túlságosan nagy, vályogból épült, amit agyagból és a belekevert, apróra tört szalmából készítettek. A masszából téglákat formáztak, amiket aztán a napon kiszáritottak. Kárpátalján nagyon sok vályogház épült. Olcsó, elég szilárd, és jól tartja a meleget. Még ma is építkeznek vályogból. A házban három szoba, konyha meg egy hozzá tapasztott építmény volt, itt rendezte be nagyapám a műhelyét. Ahogy a gyerekek nőttek, segítettek az apjuknak a műhelyben, és közben a mesterséget is elsajátították. Alkalmazottat nagyapám nem fogadott föl, egyedül dolgozott, többnyire javítani való cipőket bíztak rá, ami olcsó munka volt, és

nem követelt különösebb szakértelmet. Nagyritkán fordult csak elő, hogy cipőt kellett készítenie. Úgy hiszem, a nagyszüleim szűkösen éltek, ezért is fordulhatott elő, hogy a nagyanyám, a családos zsidó asszonyok többségétől eltérően, nem háztartást vezetett, hanem munkát vállalt.

Nyolc gyermekük született. Csak az édesanyám születési évét ismerem, a többiekét csak felsorolni tudom, a szerint, ahogyan egymás után a világra jöttek. Az anyám fivéreit és leánytestvéreit a családban a zsidó nevükön szólították, így a magyar nevüket nem is tudom. A legidősebb gyermek anyám nővére, Elka volt. A második a sorban anyám bátyja, Pinhasz. Anyám 1900. augusztus negyedikén született. Magyarul Fáninak hívták, a zsidó neve pedig Feige volt. Anyám után Lajos, zsidó nevén Lajb következett, majd megint egy fiú, Lipe, utána egy lány, Rivka, és végül még egy fiú, Bernát. [Neubauer Ignác alighanem elvétette a felsorolást, itt ugyanis csak hét testvér szerepel, jöllehet, ő nyolc gyermekről beszél. – A szerk.]

Anyai nagyszüleim házában a családtagok maguk között csak jiddisül, a nem zsidó szomszédokkal pedig magyarul beszéltek. Anyám szülei vallásos emberek voltak, megtartották a sábbatot és a zsidó ünnepeket. Ezeken a napokon a nagyszüleim zsinagógába mentek. A háromévesnél idősebb fiúkat a nagyapám magával vitte. Minden gyerek zsidó nevelésben és oktatásban részesült. A fiúk a kisdobronyi héderbe jártak, a lányoknak nem volt héderük a faluban, így ők hetente két alkalommal a két kilométerre fekvő nagydobronyi héderbe jártak át. Mindannyian elvégezték a magyar elemi iskola négy osztályát. Nagyapám minden fiát megtanította a cipésmesterségre, a tanulás a fiúk bár micvója után kezdődött. Mindannyian kitanulták a mesterséget.

Anyám legidősebb nővére, Elka férjhez ment egy helybéli zsidóhoz, egy Scheir Hers nevű fakereskedőhöz. Nyolc gyermekük született. Pinhasz is megnősült. A feleségét Bajlának hívták. Nekik is nyolc gyermekük volt. Lajos feleségét Blankának hívták. Nem volt gyermekük, Blanka háztartásbeliként otthon dolgozott. Lipe szintén megnősült, a feleségét Leának hívták. Négy fiúgyermeket neveltek. Rivka férje, Steinberg Volf asztalos volt, Rivka nem dolgozott, hat gyermekük született. A legfiatalabb fiútestvérék, Bernáték családjában két gyermek volt. Bernát cipésmester volt, a felesége nem dolgozott. Anyám valamennyi testvére vallásos volt. Tiszteletben tartották a zsidó hagyományokat, sábbatkor és más zsidó ünnepeken zsinagógába jártak, otthon is megtartották a zsidó ünnepeket. Mindannyian Kisdobronyban éltek.

Nem tudom, hogyan ismerkedtek meg a szüleim. Úgy gondolom, hogy a kor szokásainak megfelelően, közvetítő útján. A szülők fölkeresték a sádhent, a közvetítőt, aki aztán megkereste a megfelelő párt a leendő férjnek vagy feleségnek. A leendő házastársak szülei általában megállapodtak egymással a házasságkötésről, a fiatalok pedig csak a hüpe alatt látták meg egymást. A városokban persze más volt a szokás, ott a fiatalok maguk is megismerkedhettek. A falvakban azonban sokkal komolyabban tartották magukat az emberek a zsidó hagyományokhoz. A szüleim 1922-ben házasodtak össze. Soha nem meséltek róla, de biztos vagyok abban, hogy hagyományos zsidó esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás].

Az esküvő után Nagykaposra költöztek, ami harminc kilométerre van Ungvártól [Nagykapos – kisközség volt Ung vm.-ben, 1919-ben 2100 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal). Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Ez a település ma Szlovákiához tartozik, de akkoriban csehszlovák fennhatóság alatt állt. Béreltek maguknak egy házat, apám a hadsereg számára készített föl lovakat. Az volt a feladata, hogy megállapítsa: egészséges-e az állat, és megfelel-e a katonai szolgálat valamennyi követelményének. Ha egy ló beteg volt,

apámnak kellett meggyógyítania. Sok zsidó foglalkozott lótenyésztéssel. Az üzlet tetemes haszonnal járt, egy jó hátszlóért igen szép pénzt fizetett a hadsereg. Anyám nem dolgozott, a háztartást vezette.

Én 1924. március másodikán születtem, Nagykaposon. A magyar nevem Ignác, a zsidó Nusszen-Leib. Apám munkája 1926-ban itt befejeződött. A szüleim úgy döntöttek, hogy átköltöznek Kisdobronyba, hogy közelebb lehessenek anyám szüleihez. A testvéreim már Kisdobronyban születtek. Hatan voltunk összesen. 1925-ben született Duvid öcsém. [Ha 1926-ban átköltöztek Kisdobronyba, ahol állítása szerint a testvérei születtek, akkor öccse, Duvid vagy nem 1925-ben született, vagy még Kisdobronyban született. – A szerk.] A születési anyakönyvi kivonatában a magyar neve, ha nem tévedek: a Dezső szerepel. Mordhe, aki a születési anyakönyvi kivonatban Mártonként szerepelt, 1927-ben jött a világra. Chaim-Smil, vagyis Sándor 1929-es. Az első lánytestvérem Hermina, zsidó néven Haja-Cire 1930-ban született. A legfiatalabb testvérem, a másik húgom Helena, zsidó néven Haja, 1934-es. Néhány évig egy bérelt házban éltünk. Nem túlságosan nagy, vályogból épült ház volt, két szobával, konyhával és egy tárolóval. Az udvar sem volt nagy. Mindössze néhány gyümölcsfa volt benne, és ott volt a pajta meg a baromfiudvar. Kemencével fűtöttünk. A konyhában állt a nagy sparhelt, anyám azon főzött. Ez a kemence fűtötte a konyhát meg a vele szomszédos szobát [Föltehetően a sparhelt elődje, csikótűzhely volt. – A szerk.]. A másik szobában is állt egy forralókemence [?]. A kemencéket fával fűtöttük. A ház olyan kicsi volt, hogy apám nem tudta fogadni a nagytestű állatokkal érkező parasztokat, úgyhogy inkább őt hívták el, ha állatorvosra volt szükség. Nemcsak Kisdobronyban, hanem a szomszédos faluban, Nagydobronyban is gyakran akadt munkája. Anyám a háztartást vezette, és velünk, gyerekekkel foglalkozott. Elég szegényesen éltünk. A szüleim mindig félrerakták apám keresetének egy részét, hogy abból építsenek maguknak házat. Ez az álmuk csak 1936-ban válhatott valóra. Akkor kezdődött meg az építkezés, és a rákövetkező évben be is költözhettünk új otthonunkba. Ez sem volt egy nagy ház. Vályogból épült, volt benne egy nagyszoba, egy kisháló meg egy konyha. Az új házunk az anyai nagyszüleimtől nem messze volt.

A szüleim vallásos emberek voltak. Tiszteletben tartották a zsidó hagyományokat. Anyám, mint a többi férjes zsidó asszony, parókát viselt. Otthon általában kendőt hordott. Apámnak nem volt pajesza, viszont nagy szakállt növesztett. Otthon kipát, az utcán pedig sötét kalapot hordott. Minket, gyerekeket is arra tanítottak, hogy soha, sehol ne jelenjünk meg fedetlen fővel. Simlis sapkát hordtunk, otthon és a héderben pedig kipát viseltünk. Megtartottuk a zsidó ünnepeket és a sábbatot. Anyám kóser konyhát vitt. Külön edények voltak a húsos és a tejes ételeknek, anyánk pedig megtanított arra, hogy soha ne keverjük őket össze [lásd: étkezési törvények]. Én voltam a legidősebb, és anyám mindig engem küldött el a sahterhez [sakter], ha tyúkot vagy libát kellett levágni. Anyám soha nem vett másutt szárnyast. Tartott tőle, hogy esetleg nem kóser. A sakter pedig nem csak levágta a madarat, hanem azt is megállapította, hogy kóser-e vagy sem. Ha nem volt kóser, nem lehetett elfogyasztani [Az ilyen állat tréflinek minősült: ha az amúgy engedélyezett és szabályosan levágott állat húsán a legkisebb sérülés is mutatkozik, az állat már „széttépettnak” (töréfa) számít, s húsát egészében véve tilos elfogyasztani. – A szerk.]. Oda kellett adni a nem zsidóknak. Apám hétköznapi reggelenként otthon imádkozott. Volt tálesze, tfilinje és imakönyve. Amikor imádkozott, semmivel sem lehetett elterelni a figyelmét. Ezt azzal magyarázta, hogy amikor az Istennel beszélget, semmi másra nem gondol. Biztos, hogy minden kisdobronyi zsidó imádkozott otthon. Ha egy zsidó az ima idején nem volt otthon, hanem mondjuk, úton volt,

magával vitte a táleszt és a tfilinjét, és úgy imádkozott. Senkit sem lepett meg, ha egy zsidó a vonaton vagy egy állomáson magára öltötte a táleszt, felkötötte a tfilinjét, elővette az imakönyvét, és imádkozni kezdett. Ez akkoriban olyannyira szokványos volt, hogy senki sem figyelt rá.

Anyám péntek reggel kezdett készülődni a sábbatra. Bedagasztotta a kenyértésztát, és pénteken sütötte meg a következő heti kenyeret és a sabbati kalácsot. A házunktól nem messze volt egy zsidó pékség. Anyám szép nagy kör alakban formázta a kenyereket, kiszaggatta a kalácsot. A tésztát fonott kosarakba rakta, amit aztán én vittem át a pékhez. Estefelé hoztam el a kisült kenyeret. Anyám ez idő alatt föltette főni a tyúkhúslevest, házi tésztát gyúrt, töltött halat készített [lásd: halételek]. Amikor mindennel elkészült, berakta a következő napra szánt, sólattel teli cserépedényt a sütőbe, és elment a mikvébe. Kisdobronyban egy mikve volt, amit a nők és a férfiak más-más időben kerestek föl. A nők nappal mentek, amikor a férfiak dolgoztak, estefelé pedig – még a zsinagógába menetel előtt – a férfiakon volt a sor. Anyám visszatért a mikvéből, és megterítette az ünnepi asztalt. Apám, miután visszatért a mikvéből, magára öltötte az ünnepi ruháját, kézen fogta a három négyévesnél idősebb fiát, és elment velük a zsinagógába. A gyermekek ebben a korban kezdtek a héderbe járni, és elég érettnek tartották őket arra, hogy zsinagógába is járjanak. A lányokat apám nem vitte magával. Amikor hazatértünk a zsinagógából, az ünneplőbe öltözött anyám meggyújtotta a gyertyákat. A kezével eltakarta az arcát, hogy ne lássa a lángot, és imádkozott a gyertyák fölött. Ezután mindannyian leültünk az ünnepi vacsorához. Egyszer volt egy különös eset. Apám a gyerekekkel visszatért a zsinagógából, de csak az asztalnál vettük észre, hogy az öcsém, Sándor hiányzik. Kiderült, hogy imádkozás közben elaludt a zsinagógában. Az épületet már bezárták, és az öcsém ott aludta végig az éjszakát. Apám másnap korán reggel érte ment, és hazahozta. Azt követően, hogy kihunytak a szombati gyertyák, tilos volt bármit is csinálni [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Az ukrán szomszédasszonyunk jött át, hogy meggyújtsa a lámpákat, vagy télen befűtsön a kemencébe, és kivegye az ebédre szánt sóletet. Másnap reggel a lányok kivételével valamennyien elmentünk a zsinagógába. Anyám az emeleten ült, mi pedig apámmal a többi férfi társaságában foglaltunk helyet [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiak között, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. Amikor hazaértünk és megebédeltünk, apám nekiült fölolvadni a Tórából. Felolvasta a szombatra vonatkozó fejezetet, aztán fölidézte a zsidó történelem néhány epizódját. Szombatonként általában elmentünk a nagyszülőkhöz.

Anyám összes testvére Kisdobronyban élt, így aztán szombatonként nagyanyámnál legalább negyven unoka gyűlt össze. Mindenkinek jutott cukorka, édesség, kedveskedő szó. Este apám elvégezte a hávdálá szertartást, amely elválasztja a szombatot a hétköznapiaktól. Ismét összegyűlt az egész család az asztalnál. Apám meggyújtotta a gyertyákat, és áldást mondott. Mindenki kapott egy pohár bort, még a gyerekek is, igaz, csak keveset, épp csak annyit, hogy megnedvesítsék az ajkukat. Mindenki ivott egy kis bort, majd apám egy kevés bort öntött egy tányérba, és abban nyomta el a gyertyát, jelezve, hogy vége a sábbatnak, megkezdődtek a hétköznapiak.

A pésszahi készülődés jóval az ünnep előtt megkezdődött, még hozzá nagytakarítással. Mindent lemossunk, kitisztítunk. A rabbi fölkereste a zsidó pékséget, és ellenőrizte a tisztaságot. Megnézte azt is, hogy nincs-e valahol homec. Az ellenőrzést követően adta meg az engedélyt a maceszsütésre. Minden család leadta a rendelést, hogy mennyi maceszre van szüksége. A pékségből hazavitt maceszt anyám ládába tette, és fölvitte a padlásra, ahol a pésszahi edényeket tartottuk. A maceszt ugyanis addig nem volt szabad a konyhában tartani, amíg nem vitték ki onnan

a kenyeret, és nem pucolták el az utolsó kenyérmorzsát is. Pészah előestéjén minden kenyeret ki kellett vinni a házból, még a legapróbb morzsákat is el kellett égetni a kemencében. Ez után apám jelképes ellenőrzést tartott, megnézte, hogy maradt-e a házban kelt tésztából készült étel. A hétköznapi használt edényeket elmosták, ládába rakták, és elzárták. Csak ekkor lehetett lehozni a padlásról a maceszt és a pészahi edényeket. Anyám nekilátott, hogy elkészítse a pészahi ételeket, kínálnivalót. Mindig türelmetlenül vártuk ezt az ünnepet. Nem voltunk valami gazdagok, és mi, gyerekek sábat meg az ünnepek kivételével, amikor finom ételek kerültek az asztalra, soha nem ettük magunkat degeszre. Anyám hagyományos ünnepi fogásokat készített. Tyúklevest maceszgombóccal, töltött tyúknyakát, töltött halat, krumplifelfűjtat, és sült maceszlisztből strudelt [rétes] lekvárral, mazsolával és dióval. Anyám a sütéshez, főzéshez mindig libazsírt használt, amit külön készített el. Amikor ugyanis a pészahi libazsírt sütötte ki, a konyhában nem lehetett kenyeret tartani. Anyám már jóval az ünnep előtt nekilátott a kisütésnek, és a zsírosbödönt ugyanúgy a padláson tartotta, mint a pészahi edényeket. Pészah előtt két napra kellett előre megfőzni az ételt. A harmadik napon köszöntöttek be a Hol-hamoéd [Chol-ha-moed – félünnep] napjai, amikor már lehetett főzni, el lehetett végezni a halaszthatatlan teendőket. A Pészah utolsó két napján, az első két naphoz hasonlóan, nem volt szabad semmilyen munkát végezni. Reggel mindenki elment a zsinagógába. Pészah első napján apám megtartotta a széderestét. A szokásos ünnepi fogások mellett ilyenkor keserűfüvek, torma, mézzel és fahéjjal kevert reszelt alma, keménytojás és sós vízzel töltött tálka került az asztalra. No meg magától értetődően macesz. A pészahi édes vörösbort a zsinagógában vásároltuk. Az első széderen mindenki – még a gyerekek is – négy pohárnyi bort fogyasztott. Az asztal közepén helyeztük el a legnagyobb, legdíszesebb serleget, Illés próféta számára. A ház ajtaját nyitva hagytuk, hogy a próféta szabadon bejöhessen közénk. Az asztalfőn apám ült, hófehér ruhában, amit kitlinek neveznek, a férfiak ezt az öltözetet viselték Pészah és Jom Kipur idején. Apám a hátát és a két könyökét párnákkal támasztotta ki. Először a füveket fogyasztottuk el, úgy, hogy belemártogattuk a sós vízbe. Azután apám magához vett egy darab maceszt, három részre törte, a középső darabkát elrejtette a párnák közé. Ezt a maceszdarabkát afikómennek nevezik. A szokás szerint ezt a maceszdarabkát valamelyik gyereknek el kellett csennie és el kellett rejtenie, és apáknak föl kellett ajánlania valamit cserébe. Afikómen nélkül nem lehetett lezárni a széderestét. Én tettem föl apámnak a hagyományos pészahi kérdéseket [Általában a legkisebb gyerek teszi fel a négy kérdést, de ez nem háláhá (törvény), hanem minhág (szokás). Pedagógiai jelentősége van, mint ahogy az egész széder célja a gyerekek tanítása, a kivonulás történet elmesélése, továbbadása generációról generációra. Ha egy családban a legkisebb gyerek nem tud még beszélni, vagy nem fogja még fel amit mond, esetleg a családfő héberül vezeti a szédert, és a legkisebb gyerek még nem tud héberül, kérdezhet a nagyobb is. Ebben a családban vagy nagyon kicsi volt a "legkisebb gyerek" vagy fontosabb volt, hogy a széder nyelve a héber. – A szerk.]. Arra is volt példa, hogy miután elkezdtek héderbe járni, valamelyik fiútestvérem vette át tőlem ezt a feladatot. A kérdéseket héberül kellett elmondani, és apánk héberül válaszolt. Ezután apánk fölidézte a zsidók egyiptomi kivonulásának történetét. Minden egyes alkalommal, amikor az elbeszélésben eljutott az Isten által Egyiptomra zúdított csapások valamelyikéhez, egy csepp bort lötytyintettünk a serlegből a tálkába. A kivonulás elbeszélését követően apánk mindenkinek adott egy darab afikóment. Vidám pészahi dalokat énekeltünk. A kisebb gyerekek nehezen birkóztak meg az álmosággal, sokan nem is bírták végigülni a széderestét, és el is aludtak. Idősebb voltam náluk, másnap reggelente, hogy megörvendeztessem őket, elmeséltem, hogy amíg aludtak, nálunk járt Illés próféta, akit személyesen láttam. Pészahkor elmentünk anyám szüleihez, és ők is jártak nálunk vendégségben.

Újév, Ros Hásáná előtt, egy egész hónapon át minden nap megfűjták a sófárt a zsinagógában az imádkozás előtt. A sófár hangja erős, az egész faluban hallani lehetett, amikor megszólaltatták. Az ünnepen mindenki fölkerekedett, és elment a zsinagógába. Hazatérve mézbe mártogatott almát és kalácsot kellett enni [A méz a bibliai idők óta az élet édességét és jóságát jelképezi. A manna is – mely a pusztai vándorlás alatt az égből hullott – édes volt, mint a méz. Eredetileg datolyából készítették, de a posztbiblikus időkben már a méhek által készített mézet tekintik méznek. Bár a méh nem kóser állat, mégis engedélyezik a törvények a méz fogyasztását, mert a méz nem tekinthető a méh testrészének. Ros Hásánákor szoktak kenyeret (és egy szelet almát) só helyett mézbe mártani, hogy ezzel biztosítsák az édes új évet. – A szerk.].

A Jom Kipur a kápóresz szertartással kezdődött a nagy nap előestéjén. A család férfitagjainak fehér kakast, a nőknek fehér tyúkot vásároltak erre az alkalomra. A szokás az volt, hogy a madarakat a fej körül megpörgetve héberül azt kellett mondani, hogy „Vidd el az én bűneimet”. A tyúkok és a kakasok aztán a fazékban végezték. A Jom Kipurt megelőző napon csak tyúklevest és tyúkhúst ettünk. Az előírások szerint Jom Kipur előtt háromszor kell étkezni, mindannyiszor a kápóreszhez használt szárnyasokból készített ételeket kell fogyasztani. A vacsora az első esti csillag feljövetelekor fejeződött be. Ettől a perctől kezdve másnap estig tartott a böjt. A nyolcévesnél fiatalabb gyermekek nem böjtöltek, a nyolcévesnél idősebbek fél napig nem vettek magukhoz ételt, a bár micvójukon túlesett gyermekek, akárcsak a felnőttek, egész nap böjtöltek. Reggel mindenkinek az útja a zsinagógába vezetett. A férfiak fehér kitlit öltöttek magukra, a nők pedig ünnepi ruhába öltöztek. Mindenki vitt magával egy gyertyát. Az emberek az egész napot a zsinagógában töltötték. A böjt az első esti csillag feljövetelekor ért csak véget, ekkor mindenki hazatért, hogy elköltse az ünnepi vacsorát.

Jom Kipurt követően a gyerekek elkezdtek a szuká díszének elkészítését. Színes papírt használtak, és mindenki arra törekedett, hogy az általa készített dísz legyen a legszebb. A szukát az udvarban állították föl. Először a deszkavázat illesztették össze, amit aztán ágakkal fontak össze, a tetőt pedig lombos ágakkal, gallyakkal fedték be. A szukát virágokkal, színes papírból kivágott díszekkel, szalagokkal ékesítették. Arra törekedtek, hogy minél szebbre sikerüljön. A szukában állították föl az asztalt, és Szukot ünnepének napjain ott ettek és imádkoztak. Szukot idején gyümölcsöt kell fogyasztani. A gyerekek ilyenkor Izraelben termett, sima felületű, barnás színű és rendkívül édes citrusgyümölcsöt kaptak [lásd: etrog], amit elrágcsáltak, a magokkal pedig jól eljátszottak.

Purimra a gyerekek mindig készültek valamivel, előadásokkal, jelenetekkel, dalocskákkal, tánccal [lásd: purimspiel]. Ünnep idején házról házra jártak az előadásokkal, néha a felnőttek is csatlakoztak hozzájuk, a vendéglátók pedig egy kis aprópénzzel jutalmazták a produkciót. Minél több házat járt végig valaki, annál több pénzt gyűjthetett össze. Erről még egy régi történet is közszájon forgott, ami úgy szólt, hogy a gazdag zsidó szeretne volna férjhez adni a lányát. Föl is kereste a sádhent, aki azt mondta, hogy volna egy nagyon alkalmas férjjelöltje, aki olyan ügyes, hogy egy nap tíz pengőt is megkeres. Abban az időben tíz pengő igen nagy pénznek számított. A gazdag zsidó örvendezett, nyélbe is ütötték a házasságot. Eltelt egy hónap, a gazdag zsidó fölkereste a sádhent, és elpanaszolta, hogy a férj még egyetlen napot sem dolgozott, egyetlen garast sem keresett. A sádhent biztatta, hogy ne türelmetlenkedjen, várjon még egy kicsit. Eltelt még egy hónap – semmi változás, a gazdag zsidó megint csak fölkerekedett, és beállított a sádhenthez, aki azzal fogadta, hogy várjál még egy kicsit, már nincs sok hátra a Purimig, és akkor a lányod férje egy nap alatt megkeresi az ígért tíz pengőt. Purim idején hordták körbe az emberek a

sláchmóneszt, az ünnepi ajándékot, jutott belőle a rokonoknak, barátoknak, szomszédoknak. A gyerekek föl-alá rohangáltak a faluban, és tálcákon hordták körbe az édességeket. Az ajándékot átvevő háziasszony egy kis aprópénzt rakott az üres tálcára, ez volt a gyerekek jutalma. Purim után az így összegyűjtött pénzből aztán meg lehetett venni valami régóta áhított játékot, édességet, cukorkát, miegymást.

Mi, gyerekek nagyon szerettük a Hanukát. Ezen az ünnepen ugyanis minden vendég pénzt ajándékozott a kicsiknek. Úgy tartották, hogy azt a pénzt szerencsejátékra kell költeni, mi azonban inkább a saját belátásunk szerint használtuk föl. Hanuka idején a gyerekek a maguk által készített hagyományos társasjátékkal múlatták az időt. A játék elkészítéséhez elővettük a bűgócsigára emlékeztető fapörgettyűt [denderli], amelynek négy lapja volt, és mind a négy lapjába jó előre belemartak egy-egy betűt. A betűmintába forró ónt öntöttünk, megvártuk, míg kihűl, és máris készen volt a játékszer. A nyeremény pedig azon múlt, hogy melyik lapjára esik a megpörgetett pörgettyű. [Ezt a játékot Magyarországon sok helyütt játszották, a fapörgettyű egy-egy oldalán T, V, O és M betű volt, jelentésük: Tégy, Végy, Semmi, Mind. A játék elején mindenki azonos számú gyufaszálat vagy kukoricaszemet kapott, ha rákerült a sor, a szerint járt el, hogy melyik oldalára esett a pörgettyű. Az nyert, aki a végén az összes kukoricaszemet vagy gyufaszálat begyűjtötte. – A szerk.] Hanuka idején anyánk minden nap meggyújtott egy gyertyát, bár az igazat megvallva, ezek nem valódi gyertyák voltak, az ugyanis sokba került. Anyám krumplimécsest készített, méghozzá úgy, hogy levágta egy krumpli alját, hogy stabilan álljon, kivájta a belsejét, és ebbe a mélyedésbe töltötte bele az olajat, amibe aztán kanócot állított. Ezek a mécsesek nagyon sokáig égtek. Hanuka minden napján újabb mécsest gyújtott anyám.

Hároméves koromban kezdtem héderbe járni. Az öcsém úgyszintén. Az első és a második osztályban a rebbének volt egy segítője, olyasmi, mint egy dadus. Harmadikos korunktól kezdve aztán teljesen önállóak voltunk. A héderben korán reggel kezdődtek a foglalkozások. Ősszel és télen még sötétben keltünk föl és indultunk el. Anyám ébresztett föl, hiába sírtam, hogy még aludni akarok. A héderből hét körül engedtek minket haza, és ilyenkor kellett megírnunk a másnapi leckét. Játékra nemigen maradt idő. Amikor aztán nyolcévesen megkezdtem az iskolát, egyáltalán nem maradt szabadidőm. Kisdobronyban két állami általános iskola működött, egy cseh és egy magyar. A szüleim valami miatt a magyar iskolába adtak be, jóllehet akkoriban a cseh volt a hivatalos államnyelv. A fivéreim és a leánytestvéreim viszont a cseh iskolába jártak. A magyar iskolába több zsidó gyerek járt, mint a csehbe. Koedukált iskola volt, lányok és fiúk vegyesen tanultak. Reggelenként változatlanul a héderben kezdtem a napot. Imádkoztunk, tanultunk egy kicsit. Utána hazaszaladtam reggelizni, majd irány az iskola. Iskola után otthon megebédeltem, ebéd után pedig visszamentem a héderbe, ahol este nyolcig, kilencig tartott a tanítás. Hazatérve még meg kellett csinálni a házi feladatokat, azt is, amit az iskolában és azt is, amit a héderben adtak föl. Akadtak olyan zsidó gyerekek, akiknek a szülei nem törődtek azzal, hogy milyen eredményt érnek el az iskolában, számukra csak az volt a fontos, hogy a gyerekük jó előmenetelű legyen a héderben. Az apám viszont úgy gondolta, hogy a héderben is meg az iskolában is jól kell teljesítenem. Nehéz feladat volt, gyakran éjszakába nyúlóan gubbasztottam a leckéim fölött.

1935-ben súlyosan megbetegedett az anyai nagyanyám, Etel. Az ungvári zsidó kórházban ápolták, ott is halt meg, Ros Hásáná előtt. Még most is emlékszem anyám zokogására, hiszen nagyanyám mindössze hatvan esztendő volt. Akkoriban az emberek jóval magasabb kort értek meg, nem volt ritkaság, hogy nyolcvanöt-kilencven évig éltek. Ott voltam a nagyanyám temetésén. A zsidó

hagyomány szerint temették el az ungvári zsidó temetőben. Anyám bátyja, Pinhasz mondott kádist nagyanyám emlékére. Kisdobronyba hazatérve, anyám és a nővérei süvet ültek. Anyám fivérei ezt nem engedhették meg maguknak, dolgozniuk kellett, hiszen el kellett tartaniuk a családjukat. Anyám Riva nevű húga odaköltözött nagyapámhoz, hogy enyhítse a magányát.

A gyerekek tizenhárom éves korukig jártak a héderbe. A rebbe fölkészítette a tanítványokat a bár micvóra. A zsidó hagyományoknak megfelelően 1937-ben váltam felnőtté, akkor töltöttem be a tizenharmadik életévemet. Szombaton a rabbi kihívott a Tórához, hogy fölolvassak belőle egy fejezetet. Első alkalommal ölthettem magamra a táleszt. A szüleim az ima után megvendégelték a jelenlévőket süteménnyel és vodkával. Anyám este ünnepi vacsorát tálalt föl a családnak. Mindenki megköszöntött, ünnepi volt a hangulat. A héder befejezése után azok, akik megengedhették maguknak, a jesivában folytatták a tanulmányaikat. Ilyesmirel nem is álmodhattam, szegények voltunk, én voltam a legidősebb fiúgyermek, segítenem kellett a családnak. Apám betegeskedni kezdett, kiderült, hogy komoly bajok vannak a szívével. A munka egyre nehezebb volt neki, és sok pénz ment el az orvosságokra. Időről időre befektették az ungvári kórházba, ahol a kezelések mellett gyógyszert is kapott, ami aztán elfogyott, így magunknak kellett megvennünk az orvosságokat.

1938-ban fejeztem be az iskolát. A testvéreim még tanultak, így én lettem az egyedüli kenyérkereső a családban. Semmihez sem érttem, inasnak elszegődni nem tudtam valamilyen mester mellé, mert a család éhezett volna. Fölcsaptam árusnak. A faluból Ungvárra vittem az árut, ahol zsidó házaknál próbáltam túladni rajta. Hamarosan kialakult az állandó vevőköröm. Anyám baromfitenyésztésbe fogott, tyúkot, kacsát, libát nevelt. A faluban tojást, tyúkot, borjúhúst vettem, amit aztán eladtam. Az anyám által nevelt baromfit is én értékesítettem. A baromfit a sajhet [sakter] vágta le. Hétfőnként húsz-huszonöt tyúkot vittem Ungvárra, sábatra pedig általában további ötven-hatvanat rendeltek tőlem. Később olyan zsidóktól is kaptam megrendeléseket, akik kisebb vendéglőket tartottak fenn. Apámnak megvolt a lova abból az időből, amikor még házhoz kellett járnia a munkája miatt. Befogtam a kocsiba, és azzal szállítottam az árut a városba. Így kerestem meg a család kenyerét. Nehéz volt, de nem haltunk éhen. Mindent meg tudtunk venni, amire szükségünk volt, és a lónak is jutott széna meg abrak. Sokan űzték ezt a mesterséget a falunkban. A családjukat csak azok tudták másképp eltartani, akiknek volt földjük [lásd: a földművelés szerepe]. No és persze voltak gazdag zsidók is a faluban. Lakott ott például egy Weinberger nevezetű, igen jó módú ember, akinek nagy gazdasága volt: háromszáz hektárnyi föld, sok tehén, lovak, mezőgazdasági gépek, traktorok. Azoknak viszont, akiknek nem volt földjük, másképp kellett boldogulniuk.

Kárpátalja 1938-ban ismét magyar fennhatóság alá került [Ekkor még nem került egész Kárpátalja magyar fennhatóság alá, csak Ungvár és Munkács környéke, amelyek az első bécsi döntéssel kerültek vissza átmenetileg Csehszlovákiától. Kárpátalját 1939 márciusában szállták meg a magyar csapatok. – A szerk.]. Jóllehet, a csehek alatt nagyon jó dolgunk volt, sokan örültek a magyarok érkezésének, különösen az idősebb nemzedékhez tartozók. Mi, gyerekek valamennyien jól beszéltünk csehül, az öregek többsége azonban nem. Anyám például húsz évig élt ugyan a csehek fennhatósága alatt, mégsem tanulta meg a nyelvet, csak jiddisül és magyarul beszélt. Eleinte tulajdonképpen minden rendben volt. De aztán hamarosan, már 1938-ban megkezdődött a zsidók zaklatása. Igaz, ezt mi eleinte nem érzékeljük, legfeljebb a gazdagok. 1939-ben megjelentek a zsidóellenes törvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], amelyek értelmében a

módosabbaktól elvették a műhelyüket, a boltjukat, a gazdaságukat. Mindenüket át kellett adniuk a nem zsidóknak. Ellenkező esetben az állam elkobozta a javaikat. Így vagy úgy, a korábbi gazda nem számíthatott semmilyen kompenzációra. De ha a tulajdon egy nem zsidóhoz került, akkor az új gazda általában hagyta, hogy az előző tulajdonos vigye tovább a dolgokat, igaz, ezt a munkát elég rosszul fizette meg. Ha az üzlet az államra szállt, akkor új gazda került a vállalkozás élére, az előzőt meg kihajították az utcára. A zsidókat kitiltották a felsőoktatási intézményekből, a hadseregből. Ez volt az antiszemitizmus nyílt, állami formája, még csak nem is próbálták leplezni. A helyzet csak rosszabbodott 1939-ben, amikor Németország háborúba lépett, és Magyarország a szövetségese volt. Jegyrendszert vezettek be, a városokban éheztek az emberek [lásd: jegyrendszer Magyarországon (1940–1951)]. Mi, falun könnyebben átvészeltük ezt az időszakot. A jegyre kapott árucikkekből jutott elegendő. Jegyre adták a kenyeret, a cukrot.

Bármilyen furcsán hangzik is, nekem könnyebb lett a sorsom az után, hogy Kárpátalja magyar fennhatóság alá került. Már nem csak Ungváron, hanem más magyar városokban is árulhattam a portékámat. A Kisdobronytól harminc kilométerre eső Kisvárdára is szállítottam. A faluba visszatérve pedig sót, cukrot, szeszt vittem, amit vízzel hígítva vodka helyett ittak az emberek. Volt példa arra, hogy Nagybereznán nagy szárazság volt nyáron, és nem volt elég széna a teheneknek. Pedig ott nagy marhacsordák voltak. Egy ismerősöm azt javasolta, hogy menjünk át a vásárra tehenet venni. Átmentünk, negyven pengőt fizettünk egy tehénért, a jószágokat aztán áthajtottuk Kisvárdára, ahol száz-százhusz pengőt is megadtak egy állatért. Három tehén megmaradt, nem tudtuk eladni őket, úgy döntöttünk, hogy visszatereljük. Az úton nagyon megéheztem. A szüleim arra tanítottak, hogy a nem zsidóknál semmit sem szabad enni. Ez annyira belém ivódott, hogy amikor betértem egy paraszthoz ételt venni, végül még kenyeret sem akartam vásárolni nála. Vettem viszont három almát, és egész Csapig nem ettem semmi mást. Csapon élt anyám nővére, Elka a családjával [Csap – kisközség volt Ung vm.-ben, 1910-ben 2300 lakossal. Jelentős vasúti csomópont volt. A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került, majd 1939-től, Kárpátalja elfoglalását követően átmenetileg, 1944-ig ismét Magyarországhoz. 1945-től a Szovjetunióhoz tartozott, ma Ukrajna része. – A szerk.]. 1939-ben költöztek oda, amikor Elka férjétől elvették az üzletét. A nagynénémnél aztán végre mertem enni. Ezt az utat még néhányszor megtettük, a Nagybereznán megvett marhát Kisvárdán adtuk el. Nem olyan egyszerű dolog Bereznából Kisvárdára átmenni a marhát. Perecsenyig huszonöt kilométert tettünk meg, ott aztán megpihentünk. Onnan húsz kilométer Ungvár, újabb pihenő. Aztán harminc kilométer Csap, és még huszonöt Kisvárdáig. Az út nagyjából egy hétig tartott. A teheneket ráadásul etetni is kellett, hogy Kisvárdára érve ne tűnjenek kiéhezettnek, fáradtnak, máskülönben nem tudtuk volna eladni őket. Kisvárdáról pedig két-három zsák lisztet, kóser libazsírt, darát vittünk haza.

A zsidókat nem vitték el a magyar hadseregbe, viszont behívták munkaszolgálatra. 1942 márciusában töltöttem volna be a tizennyolcadik életévemet, de már januárban behívtak a sorozóbizottságba, hogy munkaszolgálatra irányítsanak. Akkoriban még csak az idősebbeket vitték el, a huszonhármast, huszonnégyes születésűek haladékokat kaptak. A velem egykorúakat akkor kezdték behívni, amikor már elvittek minket a gettóba. Onnan pedig már nem engedtek el.

1944-ben Pészah előtt éppen Ungváron voltam, de az ünnepre hazamentem. Minden zsidó ünnepet otthon töltöttem, nem is tudtam volna másképp elképzelni. Pészah után megint Ungvárra készültem. Az ünnep utolsó napján a községházán kifüggesztettek egy hirdetményt, amelyen az állt, hogy másnap, vagyis vasárnap minden zsidó jelenjen meg a községháza előtt. Tíz kilónyi

élelmiszerekkel és a szükséges ruhákkal. Az összes kisdobronyi zsidó odament. A mi családjunk is, hiánytalanul. Ott voltak az édesanyám nővérei a családjukkal, és ott volt édesanyám apja, Mojse is. Szekérre ültettek, és Ungvárra vittek minket. Az ungvári gettót a téglagyárban alakították ki, amelynek tulajdonosa korábban egy Moskovits nevű zsidó volt. A gyár területe igen nagy volt, mégis csak szűkösen fértünk el, lévén, hogy oda zsúfolták össze a járás tizenhatezer lakosát. Először csak a távolabbi falvakból vitték oda az embereket, néhány nap elteltével aztán az ungváriak is sorra kerültek. Nem sokkal ezután egy második gettót is kijelöltek Ungváron, mert az első megtelt. A második gettót egy nagy fátelen építették ki, a telep korábban, még mielőtt a magyarok átvették a hatalmat, egy Blick [helyesebben: Glück] nevű zsidóé volt. A szabad ég alatt éltünk a gettóban, pedig az éjszakák nagyon hidegek voltak. Néhány család azokban a téglapépítményekben próbált berendezkedni, amelyekben korábban a téglapálinka kemencék álltak, de ezekben az épületekben nem mozgott a levegő, nem volt szellőzés. Ezért aztán ők is a szabad ég alatt, a pusztán földön aludtak a kisgyermekkel együtt. Eleinte azt ettük, amit magunkkal vittünk, de hamarosan éhezni kezdtünk. Később a fiatal embereket munkára vitték a gettóból. A csendőrök elvittek minket azokba a zsidó házakba, amelyek lakóit bekényszerítették a gettóba. Az volt a dolgunk, hogy összeszedjük a házakban található holmikat, külön a bútorokat, a háztartási felszerelést, a ruhákat, a cipőket. Minden zsidó házon hatósági pecsét volt. Az épületekben sok érték maradt, képek, antik porcelán, ékszerek. A csendőrök feltörték a pecsétet, mi meg bementünk a házakba, és nekiálltunk a válogatásnak. Ezalatt a csendőrök végigkopogtatták a falakat, elrejtett pénz után kutatva. Aztán odaálltak egy teherkocsival a házhoz, fölpackoltunk, és a rakományt elszállítottuk az Ung folyó partján álló haszid zsinagógába. Most ebben a zsinagógában van a hangversenyterem. Hogy aztán mi lett ezekkel a holmikkal a későbbiekben, azt nem tudom. Előfordult, hogy a házakban élelmiszert is találtunk, a csendőrök megengedték, hogy azt magunkkal vigyük. Igaz, a gettó bejáratánál többnyire el is vették tőlünk az élelmiszereket, amiket aztán a konyhára küldtek. A gettó egész lakossága azt az ételt ette. Működött Ungváron egy zsidó kifőzdé. A folyóparton állt, nem messze a haszid zsinagógától. Amíg nem zárták be, ebben a kifőzdében is készítettek ételt a gettó lakóinak, amit úgy szállítottak át a falakon túlra, de hát lehetetlenség volt tizenhatezer embert jóllaktatni. Akiknek volt pénzük, vettek maguknak élelmiszert. Mellettünk telepedett le a gettóban egy kisdobronyi gazdag zsidó, Weinberger meg a családja. Jól ismertem a várost, és minden nap kivittek munkára a gettóból. Weinberger adott pénzt, hogy szerezzek neki ételt, kolbászt, süteményt. Emlékszem, amikor meghoztam a kolbászt, megpróbált rábeszélni, hogy én is üljek le, és egyek a családja körében. Megköszöntem, és azt mondtam, hogy már jóllaktam, pedig az igazság az volt, hogy nem akartam enni a nem kóser kolbászból. Otthon úgy neveltek minket, hogy egyetlen falat sem ment volna le a torkomon.

Németek nem voltak a gettóban. Egyszer jártak csak ott néhányan valami parancsnokfélék, hogy ellenőrizzék a helyzetet. Csak magyar csendőrök felügyeltek ránk. Sokan közülük rendkívül durván bántak a gettó lakóival, gyakoriak voltak a megaláztatások. De nem mindegyikük viszonyult hozzánk rosszul. Magam is tanúja voltam egy esetnek, amelynek szereplője anyám bátyja, a nagybátyám, Bernát volt. A dolog úgy történt, hogy Bernáttal együtt osztottak be minket munkára, egy zsidó házban válogattuk a holmikat. A nagybátyám talált egy üveg vodkát, mindannyiunknak adott belőle egy kicsit, a maradékot meg megitta. Irtózatosan berúgott. Az a magyar csendőr, aki kísért minket, észrevette a dolgot. A hónap alá kapott néhány holmit, és elvezette a nagybátyámat a közeli kocsmába, ami az utca végén állt. Ott aztán megkérte a kocsmáros, hogy a nagybátyámat fektesse le a házból elhozott ruhaféleségekre. Este, amikor visszaindultunk a gettóba, felszedtük a

nagybátyámat is, aki addigra már kijózanodott. Ilyen emberséges bánásmódra is volt példa, igaz, ritkán.

1944. május huszonnegyedikén fölsorakoztattak minket a gettó kapujánál. A téglagyárból annak idején keskeny nyomtávú vasúton szállították el a készterméket. A síneken egy szerelvény gördült a bejárathoz, amely nem rendes, hanem a téglaszállítására használt, tető nélküli vagonokból állt. A csendőrök irányításával fölszálltunk a kocsikba. A kocsiplatók keskenyek voltak, de mindegyikre legalább száz-százhusz embert hajtottak föl. Sokan még leülni sem tudtak, az egymás mellett álló emberek szorosan egymáshoz préselődtek. Elvittek minket valamilyen állomásra, ahol át kellett szállnunk egy másik, teljesen zárt vagonokból álló szerelvényre. A vagonokban csak magasan a fejünk fölött volt néhány berácsozott ablakocska. Mégis, a keskenyvágányú vasút vagonjában eltöltött idő után ezek a vagonok a mennyországnak tűntek. Nyári meleg volt. A jórészt vasból készült vagonok teljesen áthevültek, a zárt ablakok miatt fojtó volt a levegő. Vizünk nem volt. A dolgunkat pedig a padlóba vajt, semmivel le nem takart lyukon keresztül tudtuk elvégezni. Eleinte persze mindenki visszatartotta, amíg csak tudta, de később már közömbösekké váltak az emberek. Eleinte még ment a pusmogás a vagonban, volt, aki azt mondta, hogy nem engednek ki minket a kocsikból, hanem megvárják, amíg szomjan és éhen pusztulunk. Az igazat megvallva, jobban hittünk azoknak, akik azt mondták, hogy munkatáborokba visznek minket, ahol a munkaerőnkre lesz szükség. Aztán a beszélgetés lassan elhalt, mindenki amolyan félálomszerű állapotba zuhant. A fiatalok könnyebben viselték a levegőtleniséget és a bűzt, a legjobban az öregek meg a gyerekek szenvedtek. A vonat megállt valamilyen állomáson, ahol az egész vagon kapott egyetlen vödör vizet. Az emberek rávetették magukat, mindenki igyekezett teleinni magát, nem törődve másokkal. Most, hogy ezekről a dolgokról beszélek, úgy érzem, hogy ilyesmi nem történhetett meg, az emberek nem állatiasodhattak el ilyen gyorsan. De ez történt.

Auschwitzba vittek minket. A szerelvény befutott a peronra, ahol egyenruhás, fölfegyverzett német katonák meg fehérköpenyes emberek – mint később megtudtuk, orvosok – várták az érkezésünket. A válogatás azonnal megkezdődött, miután elhagytuk a vagonokat. Az öregeket és a kisgyermeket az egyik irányba terelték, az erősebbeket a másikba. A kisgyermekes anyáknak azt mondták, hogy a gyerekeiket adják oda a nagymamájuknak vagy a nagypapájuknak. Sok asszony nem engedelmeskedett, és vitte magával a gyermekét, mint később megtudtuk, egyenesen a gázkamrába. A fivéreimet, Dezsőt, Mártont és Sándort jobbra irányították, oda, ahol az erősebb fiúk és lányok álltak. Apámat, nagyapámat és Heléna húgomat balra terelték. Apám mögött léptem ki a vagonból, és indultam volna utána, de az egyik tiszt elkapta a ruhám ujját, és azt mondta, hogy a fiatalok közé menjek. Anyám erősen belekarolt Hermina vállába, őket oda terelték, ahol a nők álltak. Amikor elválasztottak minket egymástól, anyám hangosan odakiáltott: „Ne feledd, hogy te vagy a legidősebb, te felelsz a testvéreidért!” Később tudtam meg, hogy apámat és nagyapámat azonnal megsemmisítették. A fiútestvéreim mellett álltam. Dezső és Márton szorosan mellettem, a legkisebbiknek, Sándornak erősen fogtam a kezét. Egy katona rám szólt, hogy engedjem el, és amikor nem engedelmeskedtem, úgy fejbe vágott a puskatussal, hogy elveszítettem az eszméletemet, és a földre zuhantam. Amikor magamhoz tértem, egy középkorú férfi, akit még Ungvárról ismertem, odajött hozzám, és halkán azt súgta: „Fiam, nem otthon vagy, itt engedelmeskedni kell.” Menetoszlopba állítva elmasírozott minket a fürdőbe. Amikor végeztük, nem találtuk a levett ruhánkat, helyette csíkos tábori rabruha várt minket. Felöltöztünk, a borbély pedig géppel levágta a hajunkat. Igyekeztem a testvéreim közelében maradni.

Megint csak menetoszlopba rendeztek minket, és elindultuk az auschwitzi munkatáborba, ami öthatszáz kilométerre volt a központi tábortól. A táborban nagy barakkok voltak, emeletes fapriccsekkel. Kaptunk egy vékonyka takarót, ami ugyanolyan anyagból készült, mint a rabruhánk. Mindenki kapott egy szövetdarabot, rajta számok. A szövetdarabot föl kellett varrni a ruhánk elejére és hátuljára. A tábori számom a 66-os volt, Dezső a 67-es, Márton a 68-as. Fölsorakoztattak minket a barakk előtt, kaptunk egy darabka kenyeret meg egy kis kolbászt. Dezső volt közülünk a legtermetesebb. Sportolt, könnyűatléta volt, és még a fasiszta időkben, 1942-ben is első helyet szerzett a területi atlétikai bajnokságokon. Dezső mindig éhes volt, és azonnal rávetette magát az ételre. Én csak a kenyeret tudtam megenni, a kolbászra rá sem bírtam nézni, láttam ugyanis, hogy sertésszalonna-darabkák vannak benne. Ugyanaz a férfi, aki az érkezéskor már odajött hozzám a központi táborban, észrevette, hogy mit csinálok, és azt mondta, mindent meg kell enni, amit adnak. Az Isten megbocsátja azt a bűnt, az erőmre viszont még szükség lesz. Ennek ellenére nem tudtam erőt venni magamon, és a kolbászt az öcsémnek adtam. Egy idő elteltével aztán már mindent megettem, ami ehetőnek bizonyult, nem gondolva arra, hogy kóser-e vagy nem kóser.

A barakkunkban magyarországi, lengyelországi, franciaországi, olaszországi, görög és jugoszláviai zsidók voltak. Majdnem mindenki tudott jiddisül, úgyhogy gond nélkül tudtunk beszélgetni egymással, függetlenül attól, hogy melyik országból kerültünk a lágerbe. A barakkban még volt néhány köztörvényes német rab. Mi bírósági eljárás nélkül, pusztán azért kerültünk a lágerbe, mert zsidók voltunk, őket viszont elítélték, hosszabb-rövidebb időre. A barakkparancsnokunk egy német gyilkos volt, aki az egész családját lemészárolta. Magas, megtermett, erős fizikumú ember volt. Huszonöt év börtönt kapott, és a lágerben őt tették meg a felettesünknek. Azt tette, amit csak akart, panasszal sehova sem lehetett fordulni. Az egyik zsidó rabot például úgy megütötte, hogy az belehalt. A lágerben találkoztunk anyám fiútestvérével, Pinhasszal, aki egy másik barakkban volt. Pinhasznak a lágerben valamivel jobban ment a sora, mint a többi rabnak. Nem kellett kivonulnia a többiekkel dolgozni, amikor ugyanis a németek megtudták, hogy cipész a mestersége, a táborban alakítottak ki neki munkahelyet. Nemcsak javította a lábbeliket, hanem csizmákat is varrt a németeknek, akik elégedettek voltak a munkájával, olyannyira, hogy elkezdtek hordani neki az alapanyagot, készítsen belőle cipőket, cipellőket a Németországban maradt feleségüknek, lányaiknak. Pinhasz néha megosztotta velünk azt az élelmet, amit alkalomadtán a németektől kapott valamilyen munkájáért.

Munkába jártunk. A németek utakat építettek, nekünk kellett elvégezni a terepmunkát, kivágni a fákat, kiásni a gyökereket, lapátokkal elegyengetni a földet, egyenletesen leszórni a sódert. A nap a reggelivel indult. Kaptunk egy darab kenyeret meg egy bögrényi üres pótkávé. Ezután fölsorakoztattak minket, és a létszámellenőrzés után, katonai konvoj felügyelete mellett kitereltek a munkahelyre. Napközben volt ebédszünet. A lágerből hóálló edényekben hozták utánunk a levest meg a kenyeret. Igaz, amit kaptunk, nehéz volna levesnek nevezni, zsíros lötty, amiben félig rohadt krumplidarabok úszkáltak, néhanapján répa vagy egy káposztalevél. Az ebédhez háromszáz grammnyi kenyeret kaptunk. Ebéd után tovább dolgoztunk, este pedig, ugyancsak a katonai konvoj felügyelete alatt, visszatereltek minket a lágerbe. Ha a németek észrevették, hogy valaki lassabban dolgozik, kimerült, elfáradt, helyben agyonlőtték. Esténként érkezett meg – ahogyan mi neveztük őket – a „temetői brigád”, szintén zsidók, akik az erdőben eltemették a halottakat. A táborba visszatérve vacsorát kaptunk, az ebédre már ismert levest, de kenyér nélkül. Vacsora után azonnal lefeküdtünk aludni. Napközben úgy elfáradtunk, hogy azonnal álomtalan alvásba

zuhantunk. Pihenőnap nem volt, minden nap dolgoztunk. Takarodó után tilos volt kilépni a barakkból. A láger területét fegyveres őrök vigyázták, akik éjszakára szabadon engedték a farkaskutyákat. Erős, kegyetlen állatok voltak, arra idomították őket, hogy rávessék magukat a rabruhás emberekre.

A táborban tűnt el Dezső nevű testvérem. Soha nem volt elég neki annyi ennivaló, amennyit kaptunk, folyton éhes volt. A konyhába nem tehettük be a lábunkat. Egyszer Dezső azt mondta, olyan nincs, hogy a táborban ne lehetne élelmet találni, és kiment a barakkból. A testvéreimmel próbáltuk meggyőzni, hogy ne menjen sehova, mert rosszul végződhet a dolog. Mindhiába. Dezső fogta magát és elment, és nem tért vissza. Soha nem tudtuk meg, hogy mi történt vele.

1945 januárjában megindult az amerikaiak támadása [Auschwitz felé a Vörös Hadsereg egységei nyomultak, és ők szabadították föl a tábort. – A szerk.]. Krakkó már fölszabadult, a front Krakkó jobb oldalán húzódott. A táborunk mellett állt egy útjelző tábla, rajta németül felirat: „Krakkó, 90 km”. Január végén elkezdték kiüríteni a tábort. Összeterelték azt a százezer embert, aki menni tudott [lásd: Auschwitz]. A gyengéket és a betegeket agyonlőtték. A testvéreimmel és Pinhasz bácsikámmal voltunk együtt. És bár keményen fagyott, nyitott vagonokba tereltek be minket. A bácsikám és Márton testvérem másik vagonba került, csak a kisebbik öcsém, Sándor volt mellettem. Olyan sokan voltunk, hogy jóformán senki sem tudott leülni, szorosan egymáshoz préselődve álltak az emberek. Hullottak az emberek, és a testek még eldőlni sem tudtak a zsúfoltság miatt, nem volt, hova. A szerelvény néha megállt egy-egy állomáson, ahol ledobálták a vagonokról a holttesteket. Szenvedtünk az éhségtől, és még jobban a szomjúságtól. Ha valakinek vizelnie kellett, a mellette állók odatartották a bögréjüket, hogy valami folyadékhoz jussanak. Abban a vagonban halt meg Sándor öcsém. Nem láttam, hogy mikor történt. Amikor egy megállóból továbbindultunk, már nem találtam. Lehet, hogy kihajították a holttestét az állomáson.

Kilenc napnyi utazás után a szerelvényünk megérkezett a gleiwitzi koncentrációs táborba. Ahogy kiszálltunk a vagonokból, rávetettük magunkat a hóra. Teletömtük vele a szánkat, annyira kiszáradtunk. Ott pillantottam meg a másik öcsémet, Mártont. Felpuffedt és elkékült, rettenetes látvány volt. Biztos ugyanúgy néztem ki én is. Már a peronon szétválogattak minket. A gyengéket és az idősebbeket elpusztították, ott halt meg Pinhasz bácsikám is. Az öcsémmel bementünk egy barakkba. Másnap mindkettőnket átvittek a gyengélkedő barakkba. Három nap múlva az öcsém meghalt a kórházban, én meg kezdtem felépülni. A gyengélkedő barakkban egy nagyon rendes ember volt a rangidős. Azt mondta, ne siettessem a távozásomat. Nagyon féltem a kórházban, ahol minden nap sok ember halt meg. Pedig volt kenyér és elegendő élelem, mégis hullottak az emberek. A betegek arról beszélgettek, hogy az orvosok mindenféle kísérlethez használják föl a pácienseket. Nem tudtam, mi igaz ebből, de nagyon féltem. Amikor jobban lettem, kértem, hogy engedjenek el. A barakk előljárója azt tanácsolta, hogy vigyek magammal ennivalót meg kenyeret, és segített is összeszedni egy csomagot. De én azt gondoltam, hogy a táborban, akárcsak a kórházban, van ennivaló. Alighogy kiléptem a kórházbarakkból, máris kimerült emberekbe botlottam, akik enni kértek. Amíg elértem a barakkomig, jóformán semmim sem maradt. Minden ételt szétszortottam, kivéve két darab kenyeret. Amikor lefeküdtem aludni, a matracom alá tettem az ennivalót. Reggelre eltűnt.

Itt már nem hajtottak ki minket dolgozni. Megengedték, hogy napközben ne keljünk föl, hanem a priccsünkön feküdjünk. Nagyon kevés volt az ennivaló. Egy egész napra két darab héjában főtt

krumplit meg egy deciliternyi ízetlen teát kaptunk. Mindennaposak voltak a halálesetek. Néhányan némi ravaszkodással megszerezték az elhunytak ételadagját. Aztán a németek észrevették, hogy mi folyik, úgyhogy ezután kitereltek minket az udvarra, és egyesével engedtek vissza, és csak akkor adták ki a fejadagunkat. Tisztában voltunk azzal, hogyha nem visznek ki minket dolgozni, akkor ez egy megsemmisítő tábor. Vártuk, hogy beteljesüljön a sorsunk. Így ment ez március másodikáig, a születésnapomig. Korán reggel egy német tiszt lépett be a barakkba, és megkérdezte, ki akar dolgozni. Negyven erősebbnek tűnő embert válogatott ki. Fölsorakoztattak minket, és azt mondták, hogy egy nagyon jó táborba visznek, ahol nem kell nehéz munkát végezni, és rendes ennivalót is kapunk. Húsz deka kenyeret és két deka margarint kaptunk az útra, és figyelmeztettek, hogy ne együk meg mindet azonnal, mert útközben nem kapunk ennivalót. Na de mennyit ér húsz deka kenyér?! Egy óra elteltével már senkinél sem akadt egy morzsányi sem.

Gyalogosan tereltek át minket egy táborba, amely kicsi volt, néhány, összesen négyszáz emberre méretezett barakkal. Később tudtuk meg, hogy ez is a nagy táborhoz tartozik, annak egy részlege. Tőlünk nem messze még két hasonló, négyszáz ember befogadására alkalmas részleg volt. A központinak nevezett, körülbelül tizenöt kilométernyire feküdt a miénktől. Ott működött a konyha, ahonnan traktorral szállították nekünk az ennivalót. Megérkezéskor azonnal kaptunk fél vekni kenyeret és egy liternyi levest. Parancsba adták, hogy helyezkedjünk el a barakkokban. Reggel ötök volt ébresztő. Reggelit nem kaptunk, úgy vonultunk ki dolgozni. Nyolc kilométeres út volt, amit mindennap meg kellett tennünk. Vasutat építettünk, hogy összekössük a két önálló táborrészleget a központi résszel. Nagyon kimerültek voltunk. Napjában egyszer kaptunk enni, miután visszatértünk a táborba. Naponta egy liter levest kaptunk, hetente két alkalommal pedig egy darabka kenyér is járt a leveshez. Megértettük, hogy a németek mindent alaposan kiszámítottak. Tudták, hogy már nem kell sokat dolgoznunk, arra pedig nem volt szükségük, hogy jó erőben tartsanak minket. Az építés nehéz munka volt, ráadásul meg kellett tenni a napi tizenhat kilométert is gyalogosan. Április ötödike környékén a munkahelyünk fölött megjelentek az angol és az amerikai repülőgépek. Megkezdődtek a bombázások. Másnap nem mentünk ki dolgozni. Átvittek minket a központi táborba. Útközben egy másik menetoszloppal találkoztunk, amely szintén négyszáz emberből állt. Őket a tábor másik részlegéből terelték át a központi táborba, ahol csak négyszáz embernek volt hely, mi meg ezerkétszázan voltunk. Ki kellett alakítanunk az alvóhelyeket. Az udvarra nem engedtek ki minket a légiriadó meg a bombázások miatt. Az emberek kettesével-hármasával aludtak a keskeny priccseken, elfoglalták a padlót, az átjárókat. Mindenhol emberek feküdtek. Az egyik barakkot bombatalálat érte, sokan meghaltak. Így telt el két nap, a harmadikon aztán kiharcolták minket a barakkokból, és fölsorakoztattak az udvaron. A németek végigjárták a sorokat, és kiválasztották a gyengéket. A többieket egyesével engedték ki a kapun, ahol már vártak ránk a gépkocsik. A kapun kilépők mindegyike kapott két szál cigarettát, ami csoda számba menő dolog volt. Amikor azonban a kapuhoz értem, nekem már nem jutott cigaretta, elfogyott. Ez nagy csapás volt számomra, úgyhogy közöltem, ha nem jutott cigaretta, nem megyek sehová. Úgy döntöttem, lesz, ami lesz, és visszamentem a lágerbe a hátrahagyott gyengékhez.

Kétszázan lehettünk. Tudatában voltam annak, hogy ezeket az embereket agyonlövik, de azt is tudtam, hogy előbb vagy utóbb velem is ez történik. Akkor meg minek húzni a dolgot. Álltunk és vártunk, közben a többiek elmentek a gépkocsikkal. Arról beszélgettünk, hogy legalább a barakkokban van elég hely, és mindenki priccsen alhat. De a lelke mélyén senki sem hitt ebben.

Mindenesetre azt mondták, hogy menjünk vissza a barakkba. A lágerben csak néhány német katona maradt. Megengedték, hogy a raktárból élelmiszert vételezzünk, és főzzünk magunknak. Néhány napot a lágerben töltöttünk, aztán fősorakoztattak bennünket, és átmentünk a pályaudvarra. Bevagoníroztak minket, ránk zárták az ajtót, két napig tartott az út. Aztán a vonat megállt, de a vagonajtókat nem nyitotta ki senki. A vagon teteje alatt lévő ablakocskákon keresztül látszott, hogy valami lágerben vagyunk, látszottak a barakkok, az emberek. Négy vagy öt napot ültünk a zárt vagonokban. Amikor aztán a lágerbe megérkeztek azok a társaink, akiket teherautóra raktak a mi táborunkban, csak akkor nyitották ki az ajtókat. Mindannyian a vízhordókhoz rohantunk, hogy oltsuk a szomjunkat. Azután megint fősorakoztattak mindenkit, a frissen érkezetteket meg azokat is, akik már ott voltak a táborban, és fől szállítottak minket a vagonokba. De itt már több vagon volt, jobban elfértünk. Minden vagonban volt egy fegyveres őr. A vagonajtó nyitva volt, az ajtóban a padlón ült a német őr. A fegyverét maga mellé tette le. Azt mondta, hogy nekünk hamarosan jó lesz, de nekik, németeknek, rossz, mert az amerikai meg a szovjet hadsereg már közel van. Nem elegyedtünk vele beszédbe, de jó volt ezt hallani. Megérkeztünk valami állomásra. Egy német tiszt ment végig a szerelvény mellett, és azt kiabálta, hogy mindenki szálljon le, mert az amerikaiak mindjárt bombázni fognak. A vagonokból a közeli erdőbe tereltek minket, hogy úgymond elrejtőzzünk a bombázás elől. Géppisztolyos katonák kísérték minket. Annyira megszoktuk a fegyveres kíséretet, hogy már nem is fordítottunk rá figyelmet. Az erdőben fősorakoztattak minket, a németek végigmentek a soron, és elkezdtek agyonlőni az embereket.

Nem tudom, hogyan maradtam életben. Nem emlékszem, hogy értek oda hozzám a katonák. Arra sem emlékszem, hogyan zuhantam be egy gödörbe, egy bombatölcsérbe. Valószínűleg a félelemtől elveszítettem az eszméletemet. Amikor magamhoz tértem, egy gödörben feküdtem. Csupán az esővíz. Iszamós voltam a többiek véréből. Alattam és fölöttem holttestek heverték. Kikecmeregtem a gödörből, és rohanni kezdtem. Magam sem tudom, hova. Hirtelen azt hallottam, hogy valaki jiddisül szól hozzám. A bokrok közül egy rabruhás fiatalember lépett ki. Ismertem. Az a lengyel zsidó volt, akivel egy vagonban utaztam. Janeknak hívták. A családnevét nem tudom. Azt mondta, hogy már fél órája vár, hátha valaki még életben maradt rajta kívül. Nem látta, hogy merre mentek a németek. Nem volt hova mennünk. Bolyongtunk az erdőben. Kimentünk az erdőszélre, ahonnan láttuk, hogy két-három kilométernyire van egy falu, ahol harcok folynak. Robbanások, lövések. Borzalom. Persze nem mentünk oda, hanem visszafordultunk az erdőbe. Április végi kellemes idő volt, már kibújt a fű. Kóvályogtunk az erdőben. Fűvet és fakérget rágtunk. Néhány nappal később négy németbe botlottunk. Janek azt mondta, ki ne nyissam a számat, ha szólnak hozzánk, és azt is mondta, ha kérdeznek minket, mondjuk, hogy nem vagyunk zsidók. Ő lengyel, én meg magyar vagyok. Jól beszélt egyébként németül és angolul. A németek észrevettek minket, és megkérdezték, hogy mit csinálunk az erdőben. Janek azt felelte, hogy a németeknek dolgoztunk, akik elengedtek minket azzal, hogy menjünk, ahova akarunk. De nem volt hova mennünk, úgyhogy bolyongunk az erdőben. A németek tanakodni kezdtek, hogy mit tegyenek velünk. Az egyik azt mondta, hogy egyszerűen agyon kell lőni minket. Mire a másik azt felelte, hogy még gyerekek vagyunk, nem kell megölni minket. Mindketten alacsonyok és vékonyak voltunk, fiatalabbat mutattunk a korunknál. A németek végül odébbálltak, de az, amelyik azt tanácsolta, hogy lőjenek agyon, még gyakran visszanézett, és bámult minket. Annyira megrémültünk, hogy moccanni sem mertünk. Egész nap az erdőben lapultunk, éjszaka nagy eső esett.

Úgy határoztunk, hogy mindenáron bemegyünk a faluba, még akkor is, ha a biztos halálba rohanunk. Kimentünk az erdőből, és átrohantunk a mezőn. A mező végén, a falu szélén húzódott az út. Láttuk, hogy katonai járművek haladnak rajta. A távolból nem látszott, hogy milyen nemzetiségűek, úgyhogy elrejtőztünk. Amikor a járművek elrobogtak, előbújtunk és berohantunk a faluba. Bementünk az első házba. A falu néptelen volt, a helybéli lakosok nyilván távolabb akartak lenni a fronttól, és elmentek. Az ablakon kinézve vonuló katonákra lettem figyelmes, és mondtam Janeknek, hogy ezek itt oroszok. Mire ő mondta, hogy itt nem lehetnek oroszok, mert itt az amerikai front húzódik. Kimentem a házból, a katonák észrevettek. Nem tudtam, hogy kicsodák, mifélek. Az egyikük németül megkérdezte tőlem, hogy hányan vagyunk. Mondtam, hogy egy társam rejtőzködik még a házban. Fölszólítottak, hogy vezessem őket oda. Én mentem elől, a katonák mögöttem. Amikor odaértünk a házhoz, hangosan kiáltozni kezdtem, hogy Janek meghallja, és legyen még ideje elszaladni. Ő viszont meghallotta, hogy a katonák egymás között angolul beszélnek, kijött hozzánk, és megszólította őket angolul. Valóban amerikaiak voltak. A katonaságjukból kenyeret, húskonzervet vettek elő, és nekünk adták. Miután befejeztük az evést, kocsira szálltunk, és a katonák elvittek a parancsnokságra, amit egy parasztházban rendeztek be. A hely tele volt német hadifoglyokkal. Az amerikaiak nem engedtek be a németek közé, hanem elvittek egy istállóba, ahol teheneket tartottak. Az istállóban volt egy szénapadlás, éjszakára ott helyeztek el minket. Cigarettával, süteménnyel, kakaóval kínáltak. Mindketten rettenetesen kimerültek voltunk. Mindössze harminckét kilót nyomtam.

Néhány napig ott tartottak minket a parancsnokságon. Rendesen megtisztálkodtunk, adtak új és tiszta amerikai egyenruhát, azután elszállítottak egy kórházféleségbe. Szívélyesen elbúcsúztak tőlünk, elhalmoztak minket süteménnyel, csokoládéval. Néhány napig önkívületi állapotban feküdtem. Amikor magamhoz tértem, észrevettem, hogy se ruhám, se élelmiszercsomagom, mindenemet eltüntették. Körülbelül egy hónapot töltöttem a kórházban. Azt mondták, hogy nagyon súlyos disztrófiám [alultápláltság okozta rossz állapot] van, és türelemmel kell lennem, amíg visszanyerem az erőmet. Amikor az orvos vizitelt, németül hozzám fordult, és megkérdezte, hogy hova valósi vagyok. Mondtam, hogy kárpátaljai. Erre elmosolyodott, és magyarul folytatta a társalgást. Teljesen megdöbbenett, hogy egy amerikai milyen jól beszél magyarul. Erre elmagyarázta, hogy ő ugyan már az Egyesült Államokban született, de a szülei zsidók, Kárpátaljáról vándoroltak ki, és otthon magyarul beszélnek egymással. Ez az orvos aztán szinte családtagként bánt velem. Az ételadagomon felül hozott még ennivalót, orvosságot szerzett. Ebben a kórházban főként ukrajnaiak voltak, mindenki ugyanabból a táborból. A németek, amikor hátrahagyták a lágert, otthagytak jó néhány ipari szesszel töltött fahordót. Az őrzők nélkül maradt táborlakók pedig megitták a szeszt, amitől nagyon komoly mérgezést szenvedtek. Naponta ötven-hatvan ember halt meg a kórházban.

Egy hónapot töltöttem ott, azután átirányítottak egy Berlinhez közeli szanatóriumba. Miután fölépültem, egy Berlintől kábé száz kilométerre fekvő táborban helyeztek el. A városka nevére nem emlékszem. A táborban csak fiatalok voltak. Kétezer lány és tizenöt fiatalember. Ott találkoztam Mojse unokatestvéremmel, anyám Elka nevű nővérének a fiával. Nagyon jól tartottak minket, mindennap kaptunk húst, vaját, csokoládét. A városba is bemehettünk, és ilyenkor kaptunk harminc márkát, ami akkoriban Németországban jó pénznek számított. Öt-tíz márkáért már adtak egy nagy üveg dzsemet, egy vekni kenyér két márkába került. Amerikaiak érkeztek a táborba, akik összeállították az Egyesült Államokba, Palesztinába vagy a világ bármely más országába utazni

akarók listáját. Azoknak, akik az Egyesült Államokat választották, széles körű támogatást ígértek a tanulásban, elhelyezkedésben, emellett anyagi segítséget is nyújtottak nekik az első időkben. Az önként jelentkezőknek följánlották, hogy kössenek szerződést az Egyesült Államok hadseregével. Hazamenni nem akartam, biztos voltam benne, hogy minden közeli rokonom meghalt, és így magamra maradtam. Otthon senki segítségére sem számíthattam, de ha az Egyesült Államokba utazom, akkor eleinte, amíg saját lábamra nem állok, számíthatok támogatásra. Negyvenen választottuk az Egyesült Államokat. Huszonöt lány és mind a tizenöt fiatalember. Elmagyarázták, hogy a megérkezésünket követően körülbelül fél évet egy táborban fogunk élni, ahol lehetőségünk nyílik arra, hogy jól megtanuljunk angolul. Ha van rokonunk az Egyesült Államokban, közreműködnek a föl kutatásukban. Minden utazónak segítenek abban, hogy szakmát tanuljon, hogy teljes jogú állampolgár lehessen. Egyszer aztán beállított egy amerikai tiszt, és azt mondta, hogy az Egyesült Államokba készülőknek másnap reggelre össze kell szedniük a holmijukat. Elmondta, hogy mikor és hol vár minket másnap reggel az autó. Az utazás napjának reggelén az unokatestvérem azt javasolta, hogy menjünk be a városba, és vegyünk valami ennivalót az útra. Még frissek voltak a koncentrációs táborban szerzett élmények, amik miatt úgy gondoltuk, jobb, ha viszünk magunkkal ennivalót, mint ha abban bízunk, hogy ellátnak minket az úton. Reggel bementünk a városba, vettünk kenyeret meg kolbászt, és amikor visszatértünk a táborba, kiderült, hogy az Amerikába készülők transzportja már elment. Csak mi maradtunk a lágerben az amerikások közül.

Fölriratkoztunk a csehek közé. Tényleg Csehszlovákia polgárainak gondoltuk magunkat, a magyarokat megszállóknak tekintettük. Biztosak voltunk abban, hogy a háború befejezése után Kárpátalja ismét Csehszlovákia fennhatósága alá kerül. Még néhány napot a lágerben töltöttünk, aztán átadtak minket az oroszoknak, akik átvittek minket egy orosz táborba, ahol az élelmezésünk jóformán semmiben sem különbözött a koncentrációs táborétól. Körülbelül két hetet töltöttünk el ott, amikor egy éjszaka fölébresztettek minket, fölraktak egy teherautóra, és átvittek egy hadifogolytáborba. A táborban majdnem minden fogoly német volt, az SS tisztje. A beszélgetéseikből megtudtam, hogy a tábor valamennyi lakóját Szibériába küldik. Értesülésemet megosztottam Mojsével jiddisül, akivel azt is közöltem, hogy most végünk van, jobb lett volna, ha a koncentrációs táborban pusztulunk. Nem vettem észre, hogy a tábor parancsnoka hallja a beszélgetésünket. Jiddisül fordult hozzánk, és megkérdezte, kik vagyunk, honnan vagyunk. Mire azt válaszoltuk, hogy kárpátaljai zsidók vagyunk, és a koncentrációs táborból érkeztünk ide. Másnap reggel a tábori előjárónk hozott egy kiküldetési rendelvényt a város másik végében lévő cukorgyárba. A rendelvényen az szerepelt, hogy csehszlovák állampolgárok vagyunk. A cukorgyár munkásszállóján helyeztek el minket, majd egy idő múlva Csehszlovákiába, Prágába irányítottak, ahol régi katonai laktanyában kaptunk szállást. A Vöröskereszt étkezdéje a vasútállomáson volt, ott ehettek a koncentrációs táborból szabadultak. Azon a helyen már sok kárpátaljaival találkoztunk, ungváriakkal is, néhányukkal hamarosan összebarátkoztam.

Egyszer, amikor éppen hazafelé tartottam az étkezdéből, néhány cseh katona jött velem szembe. Az egyik olyan tüzetesen mért végig, hogy megálltam. Meg is kérdezte tőlem, hogy véletlenül nem a Feige Preisz fia vagyok-e. Mondtam, hogy de igen. De azt nem tudom, hogy ő kicsoda. Kiderült, hogy anyám unokatestvére, Meier. Hallottam róla, hogy feleségül vett egy szépséges cigánylányt, és a családja kitagadta. Meier a háború előtt Csapon élt, volt néhány taxija. Az egyikkel ő dolgozott, a többire fogadott sofőrt. 1937-ben átköltözött Csehországba [Csehszlovákiába – a

szerk.], beállt a hadseregbe, és kapitányi rangot ért el [Az akkor érvényes magyar rendfokozatok sorában ez a századosi rangnak felelt meg. – A szerk.]. Meier elmondta, hogy nem sokkal korábban járt Ungváron, és hallotta, hogy anyám és Hermina nővérem visszatért Auschwitzból. Ő ugyan nem találkozott velük személyesen, de a hírt megbízható emberektől hallotta. Elbúcsúztunk, visszamentem a lágerbe [Nyilván a laktanyára gondol, ahol elszállásolták Prágában. – A szerk.]. Néhány nap múlva közölték velünk, mindenki mehet, ahova akar. Nem akartam Prágában maradni, úgy döntöttem, hogy Budapestre utazom, és meglátom, mi lesz. Akkor még nem tudtam, hogy Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták. Kaptunk úti okmányokat, ennivalót és pénzt az útra. Voltunk néhányan kárpátaljaiak, együtt utaztunk Budapestre, ahol a pályaudvaron találkoztam az unokatestvéremmel, anyám Pinhasz nevű testvérének fiával, Dezsivel. Megpróbált rábeszélni, hogy utazzunk haza, de nem hallgattam rá. Nem igazán hittem abban, hogy anyám meg a húgom hazatért, hiszen Meier sem látta őket személyesen, és az emberek is hajlamosak arra, hogy összekeverjék a dolgokat. Budapesten egy leányiskola épületében helyeztek el minket, nem messze a pályaudvartól. Föliratkoztam a Palesztinába készülők listájára. Jobban szerettem volna az Egyesült Államokba menni, de Palesztina is megfelelt. Mindegy hova, csak ne haza. A zsinagóga mellett mindig kifüggesztették azoknak a listáját, akik visszatértek a koncentrációs táborokból, én pedig minden nap végigbogarásztam a papírokat abban bízva, hogy rokonra vagy ismerősre bukkanok. Véletlenül futottam össze egy kisdobronyi lánnyal. Először nem ismertem meg, ő meg odaszaladt hozzám és azonnal átölelt. Mindjárt azt kérdezte, hogy miért vagyok Budapesten, ha az anyám már otthon van. Én meg visszakérdeztem, hogy honnan tudja ezt, mire azt felelte, hogy egy koncentrációs táborban volt az anyámmal meg a húgommal. Azonnal visszamentem a szállásunkra, és mondtam az unokatestvéremnek, hogy hazautazom vele.

Megszereztük a jegyeket, és egy hatfős csoport tagjaként elindultunk Kárpátaljára. A vonat Csapig vitt el minket. Amikor kiszálltam a vagonból, egy nőre meg egy férfira lettem figyelmes. A nő távolról nagyon emlékeztetett anyámra, de amikor közelebb mentem, kiderült, hogy nem ő az. A férfi viszont hirtelen átölelt. Mondtam neki, hogy hagyjon békén, de nem engedett el. Kiderült, hogy apám legfiatalabb öccse, Mendel az. Persze nem ismertem föl, hiszen szakáll nélkül, rövid hajjal, fedetlen fővel állt előttem. Mendel azt mondta, hogy éppen anyámtól jön, és mindjárt elvisz hozzá. Odaballagtunk egy kis házikóhoz, Mendel meg bekiabált, hogy „Feige, hazatért a fiad!”. Anyám kiszaladt, átölelt, és zokogni kezdett. Soha nem feledem el azt a találkozást. Anyám valakitől, aki Budapestről érkezett, már megtudta, hogy életben vagyok, de nem akarok hazamenni. Borzasztóan félt attól, hogy soha többé nem látjuk egymást. Anyámmal együtt a fiatalabbik húgom, Hermina is hazatért [Két húga volt: az 1930-ban született Hermina, és az 1934-ben született Helena. Helenát elpusztították Auschwitzban, és Hermina élte túl a tábor. – A szerk.]. Ideiglenesen Csapon települtek le, de amikor hazatértem, mindannyian átköltöztünk Ungvárra. Mendel később elmesélte, hogy a családja, a felesége meg a négy fia odaveszett a koncentrációs táborban. Az apai nagyszüleim, vagyis Mendel és apám szülei 1944-ben a dombói gettóban haltak meg. A Magyarországra áttelepült lányok sorsáról Mendel semmit sem tudott. Haszkl a munkaszolgálatos zászlóaljban halt meg, a családját a koncentrációs táborban pusztították el. Mendel úgy hallotta, hogy Móric bátyja visszatért Kassára, de nem tudott kapcsolatba lépni vele. Mi voltunk Mendel legközelebbi rokonai. Nagyon ragaszkodott hozzánk, gondoskodott rólunk.

Közben a szovjethatalom berendezkedett Kárpátalján. Szertefoszlottak azok a reményeink, hogy a háborút követően Kárpátalja visszatér Csehszlovákiához. A Szovjetunióról nagyon keveset tudtunk.

Azt beszélték, hogy a Szovjetunióban nincs áru a boltokban, és mindenért sorba kell állni. De amíg mindezt nem láttuk a saját szemünkkel, nem nagyon foglalkoztunk ilyesmivel. Az igazat megvallva, nem is nagyon tudtuk elképzelni, hogy ilyesmi előfordulhat. De aztán hamarosan megtapasztalhattuk, hogy mi is az a szovjethatalom. Mendel módos ember volt. Amikor 1939-ben megkezdődött a zsidók kizsorítása, minden pénzén aranyat meg ékszereket vett, és elásta őket a dombói háza kertjében. Amikor hazatért, akkor már egy hucul lakott a házában [„Huculok: sajátos népi kultúrájú ruszin (ukrán) népcsoport Ukrajnában. Településterületük a Kárpátok keleti oldalán volt Galíciában, de jelentős csoportjaik éltek a Kárpátok Máramaros vm.-i szakaszán a Tisza forrásvidékén és északi mellékvízei völgyeiben is” (Magyar Akadémiai Nagylexikon). – A szerk.]. Közölte Mendellel, hogy nem engedi be. Ha mégis megpróbálná, agyoncsapja. Mendel odébbállt, megszállt az ismerőseinél, éjszaka meg odalopózott a kertbe, hogy kiássa az értékeit. Az új lakó persze mindent látott, és följelentette a nagybátyámat a hatóságoknál. Mendelt őrizetbe vették, és egy hónapig be volt zárva az ungvári börtönbe, anélkül, hogy vádat emeltek volna ellene. Aztán kiengedték. Amikor kiszabadult, hazajött, és azt mondta anyámnak, hogy jobb lesz innen elmenekülni, mert úgy tűnik, hogy ez az ország nem a mifélnéknek való. Mendel azt mondta, nem tudunk mi a szovjethatalom alatt élni, de az anyám tiltakozott, azt mondta, majd megszokjuk, és azt is hozzátette, nincs ereje új életet kezdeni valami új helyen. Erre Mendel azt válaszolta, hogy anyám maradhat, ha akar, de a gyerekeket, vagyis engem meg a húgomat anyám bízsa csak rá, majd ő gondoskodik rólunk. Anyám erre elsírta magát, és azt mondta, hogy Mendel el akarja vinni tőle a gyerekeit, akiket az Isten megőrzött a koncentrációs táborban, és akiktől nem tud megválni. Mendel erre megsértődött, és elment. Többé nem is adott hírt magáról. Közös ismerőseinktől megtudtuk, hogy Mendel titokban átjutott Romániába, onnan pedig továbbment Izraelbe. Hosszú időn át csak egy dombói barátjától értesültünk a sorsáról, Mendel ugyanis vele rendszeresen levelezett.

A szovjethatalom idején veszélyes dolog volt kapcsolatot tartani a külföldön élő rokonokkal. Mindenki tudta, hogy ezt a levelezést cenzúrázzák. Veszélyes volt írni, veszélyes volt levelet kapni külföldről. A KGB erre is figyelt. De ez persze nem tartotta volna vissza anyánkat, ha Mendel írt volna. Nem tartottuk a kapcsolatot, csak az után léptünk érintkezésbe, hogy anyám 1970-ben kivándorolt Izraelbe. Mendel sikeresen beilleszkedett, megházasodott, két lánya született Izraelben.

Azt is megtudtuk, hogy mi történt anyám testvéreivel. A legidősebb nővére, Elka és a férje, Hers Auschwitzban halt meg, már a szétválogatásnál. Nyolc gyermekük közül négy Auschwitzban pusztult el. További két gyermekük az Egyesült Államokba távozott, miután az amerikai csapatok felszabadították a tábor, hogy mi történt a maradék kettővel, nem tudom. [Korábban azt mondta, hogy a Berlin melletti táborban találkozott édesanyja Elka nevű nővérének fiával, Mojséval, akivel együtt akartak kivándorolni az Egyesült Államokba, de lemaradtak a transzportról, és együtt kerültek Prágába. – A szerk]. Pinhasz bácsikámról már tettem említést, együtt voltunk Auschwitzban és Gleiwitzben. A feleségét, Bailát és a négy kisebbik gyermeküket Auschwitzban ölték meg. Négy megmaradt gyermekük közül egyedül a lányuk, Zsuzsa tért vissza Kárpátaljára. Ungváron telepedett le, és az 1980-as években halt meg. A többiek, miután az amerikaiak felszabadították a koncentrációs tábor, nem tértek vissza Kárpátaljára. Az egyik lány az Egyesült Államokba ment, két fiú pedig Palesztinába. Anyám Lajos nevű öccse és annak Blanka nevű felesége, valamint Lipe nevű fivére és annak felesége, Lea Auschwitzban pusztult el. Lipe két

kisebbik fia a szülőkkel együtt halt meg. A két idősebbik fiú pedig valahol Ukrajnában, munkaszolgálatosként vesztette életét. Anyám Riva nevű húgának férje, Steinberg Volf, 1942-ben halt meg munkaszolgálatosként. Riva a négy fiatalabb gyerekekkel együtt 1944-ben pusztult el, Auschwitzban. A két nagyobbik fia munkaszolgálatos volt, az egyik meghalt, a másik a háború után visszatért Kárpátaljára, és a hetvenes években a családjával együtt kivándorolt Izraelbe. Anyám legfiatalabb öccse, Bernát túlélte a koncentrációs tábor, és hazatért Kárpátaljára. A felesége és két gyermeke odaveszett a koncentrációs táborban. Miután visszatért Kárpátaljára, Bernát másodszor is megnősült, zsidó lányt vett feleségül, két lányuk született. Amikor a Szovjetunióból megkezdődött a zsidók kivándorlása, Bernát a családjával együtt kiment Izraelbe. Ott is halt meg a nyolcvanas években, és már a felesége sem él. A lányai ma is Izraelben élnek a családjukkal.

Ungváron telepedtünk le. Amikor megérkeztünk, azt mondták, hogy költözzünk be egy olyan házba, ahonnan a lakókat annak idején elvitték koncentrációs táborba. Találtunk egy megfelelő, üresen álló egyszobás lakást, egy jó nagy szobából, konyhából és mellékhelyiségből állt. Ott telepedtünk le hármasan. Fölvettek egy szabóságba tanoncnak. Mivel én voltam az egyetlen férfi a családban, tudtam, hogy gondoskodnom kell anyámról és a húgomról. Lehet, hogy ez ösztökélt gyors tanulásra, két év elteltével jó férfiszabó vált belőlem. Akkoriban gyakorlatilag lehetetlen volt készruhát venni. Szövetet viszont lehetett kapni. Ezért az emberek a szabónál varratták a ruhájukat. Elsősorban felsőruházattal foglalkoztam, de a férfiöltönyeim is jól sikerültek. Szinte a teljes városi és járási előjáróság a megrendelőm volt. A fizetésem felül az ügyfeleim borrávalót is adtak, vagy olyan árucikkkel láttak el, amelyeket akkoriban nagyon nehéz volt beszerezni.

Annak ellenére, hogy a szovjethatalom igen erőteljesen harcolt a vallás ellen, anyám és vele együtt mi is változatlanul tiszteletben tartottuk a zsidó hagyományokat. Zsinagógába ugyan nem jártam, emiatt ugyanis komoly kellemetlenségeim lettek volna a munkahelyemen. Anyám viszont, ahogyan megszokta, sábbátkor és más zsidó ünnepeken eljárt a zsinagógába. Sábbát estéjén, ahogyan kell, anyám meggyújtotta a gyertyákat, és ünnepi vacsorát készített. Szombatonként dolgoznom kellett. Anyám viszont igyekezett szabaddá tenni magát ezen a napon. Az ünnepeket is megtartottuk, ahogyan kell. Pészahkor mindig volt nálunk macesz. Eleinte anyám maga sütötte, később aztán a Budapestről érkező szállítmányból lehetett vásárolni. Az ünnepi menüben mindig szerepelt a tyúkhúsleves maceszgombóccal, a töltött hal, a felfújt és a maceszlisztből készült strudel. Persze kóser termékekről szó sem lehetett, ilyesmit sehol nem lehetett beszerezni. Anyám ennek ellenére betartotta a kóseriség szabályait. Nem keverte a húsos és tejes ételeket, disznóhúst nem evett, minket is eltiltott a kolbásztól.

Anyám viszonylag fiatal asszony volt. Minden idejét, minden szeretetét a húgomra és rám fordította. Tudtuk, hogy jobb volna neki, ha találkozna egy tisztességes emberrel, és férjhez menne. Egyik barátnője bemutatta neki egy távoli rokonát, egy Gedale Fixler nevű kárpátaljai zsidót. Anyámmal egykorú volt, 1900-ban született. A második világháborúban munkaszolgálatos volt, a háború után visszatért Kárpátaljára, abban bízva, hogy lesznek túlélők a családjából. Nem voltak. Valamennyien Auschwitzban pusztultak el. Gedale kereskedelmi akadémiát végzett Munkácson. A szovjethatalom idején a kereskedelembe kezdett dolgozni. Nagyon tetszett neki az anyám, és anyám sem volt közömbös iránta. A húgommal együtt arról győzködtük anyámat, hogy mi is hamarosan családot alapítunk, és neki is jó lesz, ha egy gondoskodó férj van az oldalán. 1947-ben házasodtak össze. A mostohaapámnak volt saját lakása, anyám odaköltözött hozzá. Gedale dolgozott, anyám a háztartást vezette. Gedale hívő ember volt, becsületes, rendes ember.

Megszerettük, és ő is úgy viszonyult hozzánk, mintha saját gyermekei lennénk. Sábátkor és más ünnepeken a húgommal együtt hozzájuk jártunk, de gyakran beugrottunk csak úgy, minden ok nélkül is. Láttuk, hogy ezzel mekkora örömet okozunk nekik. A húgommal otthon nem tartottuk meg az ünnepeket, anyánkkal és a mostohaapánkkal ünnepeltünk.

A szovjet ünnepekkel nem törődtünk. A munkahelyemen ugyan voltak bankettek, amiken én is részt vettem. Ha nem vagyok ott, az felért volna egy kihívással. Az egyetlen szovjet ünnep, amit magaménak éreztem, május kilencedike, a Győzelem Napja volt [1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. A Szovjetunióban ez a nap lett a Győzelem Napja, amit évente a moszkvai Vörös téren, a legfőbb párt- és állami vezetők előtt vezényelt díszszemlével ünnepeltek meg. – A szerk.].

A szovjethatalom megjelenésével az antiszemitizmus is felütötte a fejét Kárpátalján. Antiszemitizmus persze korábban is volt mifelénk, 1938-tól, a magyar hatalomátvételtől kezdve. De ez akkor legalább érthető volt. Magyarország fasiszta ország volt, a hitleri Németország szövetségese. De azt hittük, hogy a Szovjetunióban, amely a fasizmus ellen harcolt, nincs, nem létezhet antiszemitizmus. Hamarosan rájöttünk, hogy tévedtünk. A Szovjetunióból [azaz: a Szovjetunió más részeiből] egyre többen települtek át, és az utcákon, a közlekedési eszközökön, a boltokban elég gyakran lehetett hallani zsidózást. Nekünk nem volt abban semmi meglepő, hogy a zsidók, ha összefutottak az utcán, jiddisül beszéltek egymással. Ez viszont a betelepülőket annyira zavarta, hogy megkövetelték, beszéljünk oroszul. De a legjobban az döbbenett meg, hogy a szovjet területekről érkezett zsidók úgy néztek ránk, helyi zsidókra, mint az ellenségre. Igen gyakran fordult elő, hogy ők követelték meg, beszéljünk oroszul. Borzalmas, érthetetlen dolog volt. Csodálkoztam is rajta, hiszen még koncentrációs táborban sem, ahol jiddisül beszélünk a más országokból érkezett zsidókkal, követelték meg az örök tőlünk, hogy váltsunk át németre. A zsidók mindig békésen éltek egymással. Segítették egymást. A betelepülő zsidók viszont próbáltak elkülönülni tőlünk, mutatni, hogy semmi közünk egymáshoz. A kozmopoliták pereit, amelyek 1948-ban kezdődtek a Szovjetunióban [lásd: koncepciós perek], nálunk csaknem észrevétlenek maradtak. Csak az utazók beszéltek róla. Minket nem érintett a dolog. Az „orvos-ügy” [lásd: orvosper], amely 1953 januárjában kezdődött, hazugságnak tűnt számunkra. A kárpátaljai orvosok többsége zsidó volt, és mi bízunk bennük. De a betelepültektől lehetett olyasmit hallani a rendelő folyosóján, hogy „engem aztán egy zsidó ne gyógyítsa”. A feleségem nővére is, aki gyermekorvos volt, mesélte, hogy a betelepülő nem akarták, hogy ő gyógyítsa a gyerekeiket. Voltak olyan esetei, amikor beteg gyermekhez hívták ki, de a szülők becsapták előtte az ajtót azzal, hogy többet ide zsidót ne küldjenek. Az antiszemita egyre erősödtek, egyre hangosabbak voltak, a munkahelyeken állandóan gyűléseket tartottak, ahol föl kellett szólalni, el kellett ítélni a zsidó méregkeverőket. A párttagok számára a részvétel kötelező, a többieknek ajánlott volt.

1953 márciusában meghalt Sztálin. Jól emlékszem arra, hogy felnőtt férfiak zokogtak az utcán, nem szégyellve a könnyeiket. Nekem könnyem sem volt, gyászom sem volt. Igaz, akkor még nem ismertem a teljes igazságot a sztálini bűnökről, amelyekről Nyikita Hruscsov beszélt a huszadik pártkongresszuson [lásd: az SZKP XX. kongresszusa; Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson]. Azt viszont már tudtam, hogy a fasiszta Magyarországról a Szovjetunióba menekült zsidókat, akik életük kockáztatásával lépték át a határt, mindenfajta bírósági eljárás és vizsgálat nélkül a GULAG-

ra küldték. Sztálin halála után néhányan visszatértek Kárpátaljára. De csak néhányan. Azt is tudtam, hogy azokat a kárpátaljai zsidókat, akiket a szovjet csapatok szabadítottak ki a koncentrációs táborokból, nem egy esetben hadifogolytáborokba vagy a GULAG-ra küldték. Ráadásul képtelen voltam fölfogni azt is, hogy a betelepülők miért mondják azt, hogy Sztálin halála után összedől a világ, hogy nélküle megáll az élet. Hiszen Kárpátalján annyi évet éltünk Sztálin meg a Szovjetunió nélkül. És jól éltünk. Cserélődnek az államfők, az élet viszont megy tovább. Bár ez a szovjetunióbeli élet igazából engem nem érintett meg. Idegen volt nekem. Igaz, volt két olyan esemény, ami iránt nem tudtam közömbös maradni. Az első 1956-ban a szovjet csapatok magyarországi, a másik pedig az 1968-as csehszlovákiai bevonulása volt. Mindkét országot a szülőföldemnek tekintettem, és nagyon aggasztott, amikor értesültem a szovjet csapatok bevonulásáról. Tudatában voltam annak, hogy a Szovjetunió politikájának célja a szabadság eltiprása, illetve azoknak az elpusztítása, akik változtatni akartak a létező rendszeren, akár a Szovjetunióban, akár a szocialista országokban. Ezekben az eseményekben kárpátaljai egységek is szerepet vállaltak. A visszatérők aztán beszámoltak arról, hogy a valóságban egészen másképp voltak a dolgok, mint ahogy az újságok tálták. A hivatalos verzió szerint az érintett országok kormánya és népe kért katonai segítséget a Szovjetuniótól. De ha ez lett volna az igazság, akkor vajon előfordulhatott volna, hogy a nép „Iván, takarodj haza” és ehhez hasonló jelszavakkal fogadja a főlzabadítókat?! Ezeket a gondolatokat persze hangosan nem fogalmazhattam meg, a német koncentrációs tábor után nem akartam a szovjet GULAG-ra kerülni. Sok embert ismertem, akik tíz-huszonöt éves börtönbüntetést kaptak, mert kifejezésre juttatták az elégedetlenségüket, vagy elmondtak egy viccet. Így aztán jobbnak láttam befogni a számat.

A húgom 1950-ben ment férjhez, egy kárpátaljai születésű, Spiegel Erneszt nevű férfihoz. A sógorom a háború idején koncentrációs táborban volt, majd visszatért Kárpátaljára, és Ungváron telepedett le. A rokonai odavesztek. Igazi zsidó esküvőt csináltunk, de persze mindent titokban kellett tartani. A hüpét otthon állítottuk föl, a szobában. A szovjethatalom a háború után bezáratta az ungvári zsinagógák nagy részét, de akkoriban egy még működött. Anyám kérte föl a rabbit, hogy vezesse le az esküvői szertartást. Néhány megmaradt barátunkat és közeli ismerősünket hívtuk meg a szertartásra és az ünnepi vacsorára, amit anyám készített. A házasságkötés után a húgom és a férje a szobában lakott, én meg a konyhában állítottam föl az ágyamat. Anyám férje időközben apránként hozzátoldott a házunkhoz egy szobácskát, oda költöztem át. A húgom első lánya, Judit 1951-ben, a második, Erika, 1958-ban született meg. A nővérem és a férje oroszul beszélt otthon. A lányok magyarul és oroszul beszéltek otthon, az iskolában és az utcán.

Volt egy kárpátaljai zsidó fiatalokból álló társaságunk, együtt töltöttük a szabadidőnket. A Szovjetunióból érkezett betelepülőkkel nem sikerült összebarátkoznunk. Nagyon is eltérő volt a véleményünk az élet dolgairól. A varrodánkban sok fiatal lány dolgozott. Gyakran hívtak sétálni vagy moziba, de én visszautasítottam, mondván, hogy sok a munka. Anyám is folyton iparkodott, hogy összeismertessen zsidó lányokkal, hogy menyasszonyt találjon nekem. De én még nem gondoltam a házasságra. Egyszer aztán jött az üzemünkbe egy fiatal lány, egy betelepült. A tiszta orosz kiejtése alapján azonnal meg lehetett különböztetni a tősgyökeres kárpátaljaitól, mert az utóbbiak rosszul, akcentussal beszéltek a nyelvet. A lány az üzemvezetővel beszélt. Valamit igazítani kellett a ruháján. Az üzemvezető egy tréfával válaszolt neki, mindenki jót nevetett. Én ránéztem, ő meg jiddisül azt mondta, „te meg mit vigyorogsz úgy?”. Később gyakran összefutottunk az utcán, köszöntünk egymásnak, ő volt a jövőbeli feleségem nővére, Anna

Kerzsner. Az Odesszai járásban lévő Szavranski nevű városból érkezett Ungvárra, pontosabban rendelték Ungvárra, miután elvégezte az odesszai orvosi egyetem gyógyszerészeti szakát. Akkoriban a Szovjetunió más vidékeiről csak különleges engedéllyel lehetett Kárpátaljára utazni, merthogy a terület határzónának számított. A Szovjetunióban élő emberek úgy hitték, hogy Kárpátalján hemzsegnek a bűnbandák és az antiszemiták. Anna apja még a vesztegetéssel is megpróbálkozott, hogy a lányát ne küldjék erre a borzalmas helyre. Mikor aztán megérkezett Ungvárra, láthatta, hogy amit mondtak, egyáltalán nem igaz. Nagyon tetszett neki a város. És Kárpátalján még a szovjethatalom idején is könnyebb volt az élet, mint a Szovjetunióban. 1946 és 1947 ínséges időszak volt. Anna élelmiszercsomagokat küldött haza innen a családjának. Anna középső testvére, Donya az odesszai orvosi egyetem gyermekgyógyászati szakán végzett. Az egyetem után a fehéroroszországi Bresztbe irányították, egy háborús árvák számára fenntartott otthonba. Három évig dolgozott ott, aztán a nővére rábeszélte, hogy költözzön Ungvárra. Donya gyermekorvosként dolgozott a rendelőintézetben.

Aztán a legfiatalabb testvér, Ljubov Kerzsner is elvégezte a pedagógiai főiskolát. Őt pedig egy ukrán faluba irányították. Miután ott ledolgozta az előírt három évet, Ljubov is Ungvárra költözött. Alsó tagozatosokat tanított egy, a műhelyüktől nem messze lévő iskolában. Reggelenként, munkába menet találkoztunk. Először csak köszöntünk egymásnak, aztán egy alkalommal megálltunk beszélgetni, ezután meg már randevúzni is kezdtünk egymással. A nővérek nagyon jól megértették egymást, mindent megbeszéltek. A legidősebb nagyon elismerően beszélt rólam. Ljubov nyolc évvel volt nálam fiatalabb, 1932-ben született Szavranskiban. A zsidó neve Liebe volt. Az apját Mojszej Kerzsnernek, az anyját Mejta Kerzsnernek hívták. Vallásosak voltak, tartották a zsidó hagyományokat. A lányok természetesen már nem voltak vallásosak, de zsidók maradtak. Ismerték a zsidó tradíciókat, a zsidó történelmet, egymás között és a szüleikkel jiddisül beszéltek.

A feleségem idősebbik nővére, Anna egy betelepült katonatiszthez ment feleségül. 1948-ban született meg a lányuk, 1955-ben pedig meghalt a férje. Anna többé nem ment férjhez, dolgozott, nevelte a lányát. A feleségem másik nővére, Donya nagyon szép lány volt, de nem talált magának férjet, egyedül élte le az életét.

1957-ben házasodtunk össze. Az anyakönyvi hivatalban június tizennyolcadikára jegyeztettük be a házasságkötésünket, majd megvártuk a nyári szünidőt, amikor a pedagógusok szabadságra mentek, és akkor tartottuk meg a zsidó esküvőt. Titkolóznunk kellett. A feleségem tanár volt, és a hatalom képviselői figyelemmel kísérték a pedagógusok ideológiai tevékenységét. Ha az iskola vezetése tudomást szerzett volna arról, hogy hagyományos zsidó esküvőnk volt, a feleségemet elbocsátották volna azzal az indoklással, hogy „Alkalmatlan a felnövekvő nemzedékek kommunista szellemű nevelésére”. Volt példa ilyesmire. Aztán ilyen bejegyzéssel a munkakönyvben nemhogy tanárként, de még takarítónőként sem igen lehetett volna újból elhelyezkedni. Ezért aztán titokban, a lakásunkban állítottuk föl a hűpét. A szertartáson csak a rokonaim, Ljubov nővérei meg az esküvőre Ungvárra utazó szülei voltak jelen.

Anyám nagyon boldog volt, hogy végre megházasodtam, és zsidó lányt vettem feleségül. Összebarátkozott a feleségemmel. Anyám péntekenként maguknak is, nekünk is megsütötte a sábat kalácsot, a sábatot és a többi ünnepet mindig náluk, vagyis anyámnál és a mostohaapámnál töltöttük Ljubovval. Anyám is gyakran járt hozzánk. Akkoriban egyetlen piac volt a környéken, nem messze tőlünk. Anyám mindig benézett hozzánk, amikor arra járt. Első gyermekünk, Alik fiam

1959-ben született, apám után az Avrum nevet adtuk. Körül is metéltettük. Természetesen azt is otthon, titokban. Valamelyik tanár valahogy mégis megtudta a dolgot, és emiatt a feleségemnek kellemetlenségei adódtak a munkahelyén. Behívták az iskola igazgatójához meg a városi oktatási osztályra, és mindenütt azt kérdezték tőle, hogy tanárként hogyan vetemedhetett ilyesmire. Szerencsére az ügy nem elbocsátással, hanem megrovással zárult. 1968-ban született a lányunk, Marina. A feleségem édesanyjának tiszteletére, aki egy évvel a lányunk születése előtt halt meg, a Mejta zsidó nevet adtuk neki.

A feleségemmel otthon jórészt jiddisül beszéltünk egymással. Nem tanult meg magyarul, úgy gondolta, nincs rá igazán szüksége. A szovjethatalom megszilárdulásával az orosz lett a hivatalos nyelv, minden területen erőltették a bevezetését, elterjedését. Elég rosszul tudtam oroszul, ma is akcentussal beszélem a nyelvet. A gyerekek úgy nőttek föl, hogy a jiddis mellett az orosz ismerték meg. Anyám segített a fiam nevelésében, hiszen mindketten dolgoztunk. Amikor a lányunk megszületett, anyám már súlyos beteg volt, úgyhogy a fiam, illetve a feleségem nővérei segítettek a lányunk nevelésében. A gyerekek iskolába jártak, úttörők és komszomolisták voltak. Nem tiltakoztam. Ebben az országban kellett élniük, jobb volt tehát nekik, ha nem különböznek semmiben a többiektől. Mindenesetre a feleségemmel együtt gyakran meséltünk a gyermekeinknek a zsidó hagyományokról, földéztük a zsidó történelmet. Igaz, arra is figyelmeztettük őket, hogy ezekről a dolgokról nem kell másokkal beszélgetniük. Otthon megtartottuk a zsidó ünnepeket. Zsinagógába egyikünk sem járt, otthon imádkoztam. Volt táleszem, tfilinem, imakönyvem.

Minél többet éltem a szovjet rezsimben, annál jobban meggyűlöltem. A Szovjetunióban nem volt szabadság, mi pedig Kárpátalján, különösen a csehszlovák fennhatóság idején megszoktuk a szabadságot. Akkoriban kimondhattuk, amit gondoltunk, nem kellett rejtőzködnünk, nem kellett minden új ismerősünkről azt föltételezni, hogy a KGB besúgója. Ráadásul határmenti övezetben éltünk, és csak rendőrségi engedéllyel hagyhattuk el a várost. Az engedélyt akkor adták meg, amikor az igazolványunkba beütötték az egyetlen utazásra följogosító hivatalos pecsétet. A pecsét nélkül nem lehetett vonatjegyet venni, az állomáson pedig nem engedélyezték a fölszállást egyetlen vonatra sem, függetlenül az útiránytól. Az utcán is mindig magunknál kellett tartani a személyi igazolványunkat. Mielőtt megnősültem, esténként gyakran hazakísértük a lányokat. Mentünk az utcán, egyszer csak fölbukkant a határőrség őrzárata. Ellenőrizték az okmányainkat, megnézték a lakcímet. Ha a leány közel lakott ahhoz a ponthoz, ahol föltartóztattak minket, mehetett haza. Egyedül. Merthogy mi már nem kísérhettük tovább, elvégre más utcában laktunk. Még akkor is nálunk kellett legyen az igazolványunk, amikor az erdőben sétáltunk. Egyszer 1951-ben fáért mentem az erdőbe, akkoriban ugyanis még fával fűtöttünk. Az igazolványomat viszont otthon felejtettem. Az erdőben az őrzarat föltartóztatott, kiderült, hogy nincsenek nálam a papírjaim. Beültettek egy autóba, bevittek a rendőrségre, átadtak, és közölték a rendőrökkel, hogy személyemben egy kémet fogtak el. Nagy szerencsém volt, hogy az őrs parancsnoka a megrendelőim közé tartozott, nem sokkal korábban vette át az új öltönyét. Üdvözöltük egymást, jót nevtünk az eseten, ő pedig útjukra engedte a katonákat. De hogyan menjek haza iratok nélkül? Megkértem, hogy adjon egy igazolást arról, hogy őrizetbe vettek, ellenőriztek, majd az ellenőrzés végeztével hazaengedtek a rendőrségről. Mondta, hogy ilyen igazolást nem adhat, azt viszont megteheti, hogy körbetelefonálja az összes rendőrséget, hogy ne tartóztassanak föl. Voltak még hasonló esetek, nem is tudnám fölsorolni, hogy mennyi. Lehet egy ilyen országban élni? Anyagilag

is nehéz volt, a boltokban semmit sem lehetett kapni többórás sorban állás nélkül. Miféle ország az, ahol az emberek nem szabadok, ráadásul még nyomorognak is? Ahhoz, hogy szeressek egy országot, az országnak is szeretnie kell engem. Mi meg úgy éltünk, mint a börtönben. Néha úgy tűnt, hogy a koncentrációs táborban is nagyobb volt a szabadságunk.

Amikor az 1970-es években megkezdődött a zsidók kivándorlása Izraelbe, úgy éreztem, hogy isteni ajándékban részesültem, amely megszabadít a gyűlöletes dolgoktól. A családtagjaim úgy döntöttek, kivándorolnak [Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszőlősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására. – A szerk.]. Elsőként az anyám és a mostohaapám hagyta el az országot. Akkoriban már mindketten nyugdíjasok voltak. Anyám súlyos beteg volt. Az orvosok megpróbálták lebeszélni, azt mondták, hogy még az utazást sem bírja ki, meg hogy az izraeli klíma sem neki való. De anyámat nem lehetett eltántorítani, és még hét évig élt Izraelben, a jó orvosságoknak és a gondos, fölkeszült orvosoknak köszönhetően. Bnei-Brakban éltek Amikor apám bátyja, Mendel megtudta, hogy anyám Izraelben van, félretette minden korábbi sérelmét, és azonnal fölkereste anyámékat. Mendel folyamatosan segítette, gyakran meglátogatta anyámat, aki végül 1977-ben hunyt el. Mendel valamikor az 1980-as évek derekán halt meg. Anyám halála után a férje, Gedale nem nősült meg újra. Bnei-Brakban élte le az életét, ott is halt meg, 1988-ban. Anyám mellé temették el. 1972-ben, a húgom, Hermina is kivándorolt a családjával Izraelbe. Kirját Onoban telepedtek le. Én is mentem volna, de a feleségem kategorikusan nemet mondott, és ebben a nővérei is támogatták. A Szovjetunióban, a szovjethatalomban nőttek fel, nagy hazafiak voltak. Vakon hittek a rádióból és az újságokból áradó propagandának, nem gondolkodtak el a valóságról, egész egyszerűen csak hittek abban, amit mondtak nekik. A legharciasabb a középső lány, a gyerekorvos Donya volt. Mindenáron meg akart győzni arról, hogy Izrael kapitalista ország, ahol nagyon rosszul élnek a kapitalisták által kizsákmányolt dolgozó emberek. Megpróbáltam elmagyarázni neki, hogy csak hallomásból ismerheti a kapitalizmust, én viszont éltem benne, és azok voltak életem legszebb évei. A kapitalizmusban ugyanis, ha jól dolgozik az ember, rendesen el tudja tartani magát meg a családját. A szocializmusban pedig akár dolgozik az ember, akár nem dolgozik, nyomorult marad. Mindennek a tetejébe még idiótának is érezheti magát amiatt, hogy hiába dolgozik jól, pontosan annyit fog kapni érte, mint az, aki nem csinál semmit, csak lustálkodik. De a feleségem meg a nővérei számára ezek csak szavak voltak, nem is engedték őket elhatolni a tudatukig. Úgyhogy végül maradtunk a Szovjetunióban. Nem volt sok választási lehetőségem: kivándorlás vagy család. A családot választottam.

A fiam az iskola befejezése után az ungvári egyetem biológia szakára járt. A biológiát már az iskolában is nagyon szerette, kiemelkedően jól szerepelt a tanulmányi versenyeken, és ez sokat segített a felvételinél. Az egyetemre nagyon kevés zsidót vettek föl, szakonként egy-két embert. A fiam első nekirugaszkodásra bejutott. Nagyon örültünk, már csak azért is, mert ha nem sikerül a felvételi, elvitték volna katonának. Tartok tőle, hogy a zsidósága miatt nehéz dolga lett volna a hadseregben. Az egyetemen a fiam nem érzékelt semmiféle antiszemitizmust. A tanáraival jó viszonya volt, jól tanult. A csoporttársai is kedvelték. Utolsó éves egyetemista volt, amikor megnősült. A felesége zsidó lány, az ungvári egyetem orvosi karán végzett. Ő már dolgozott, amikor összeházasodtak. Ennek köszönhetően a fiamat nem irányították el az egyetem elvégzése után más helyre dolgozni, viszont a szakmájában nem tudott elhelyezkedni, csak laboránsként

talált munkát. A feleségét ugyan kinevezték osztályvezető orvosnak a kórházban, de a fizetése nem volt magas, és a fiam is keveset keresett. Ezért aztán elment taxizni. Külön él tőlünk a feleségével, de azért gyakran találkozunk. Ha szabadnapos, mindig meglátogatnak minket. Gyermekük sajnos nincs.

A lányom az iskola elvégzése után szintén az ungvári egyetemre járt, a bölcsészkarra, orosz szakos volt. Az egyetem után azonban nem talált a szakképzettségének megfelelő állást, de ennek nem volt semmi köze a zsidó származásához. Mindez már a peresztrojka idején történt, amikor az antiszemitizmus érezhetően kifulladásban volt. Egyszerűen csak arról volt szó, hogy Ungváron nincs olyan sok iskola, pedagógus viszont sok van. Marina csak abban az esetben tudott volna munkához jutni, ha valahol fölszabadult volna egy tanári állás. Marina még egyetemista éveiben ment férjhez. A férje szintén zsidó, Leonyid Sifrisz, aki a fiamhoz hasonlóan, taxisként keresi a kenyerét. Lembergben végzett a műszaki egyetemen, de a mérnöki munkából nem tudta volna eltartani a családját. Róbert unokám, Marina fia 1988-ban született. Marina és a családja velem él egy fedél alatt. Amikor 1999-ben Ungváron megalakult a Heszed, Marina ott kezdett dolgozni. Az irodalmi részleget vezeti, most azonban éppen nem dolgozik, mert várja a második gyermekét.

A húgommal találkoztam még egyszer, még a peresztrojka kezdete előtt, 1983-ban. Akkoriban nem is álmodhattam arról, hogy valamikor fölkereshetem Izraelben, és ő sem kapott volna vízumot a Szovjetunióba. Budapesten találkoztunk. Akkoriban a kárpátaljai lakosok könnyebben juthattak el Magyarországra, mint a Szovjetunió más vidékein élők. Két hetet töltöttünk Budapesten, nem fogytunk ki a mesélnivalóból. Meglepett, hogy Herminából mekkora izraeli hazafi lett. Meg is kérdeztem tőle, hogyan lehet ilyen gyorsan megszeretni egy országot. A húgom azt felelte, hogy így kell ennek történnie minden Izraelbe áttelepülő zsidóval. Ezután már rendszeresen leveleztünk. Korábban is írtunk néha egymásnak, de ezután rendszeressé váltak a levélváltásaink. Sajnos, többször már nem volt alkalmam találkozni a húgommal. 1986-ban meghalt. 1987-ben találkoztunk a nagyobbik lányával, Judittal. Ő is, akárcsak korábban Hermina, Budapestre utazott, mi pedig szintén családotul fölkerelkedtünk, hogy találkozhassunk vele. A feleségem, a fiam, a lányom meg én. Két hétre kibéreltünk egy lakást. Sokat sétáltunk, megmutattam nekik a számomra emlékezetes helyeket a városban. Amikor elváltunk, kértem az unokahúgomat, hogy küldjön meghívót, megpróbálok kijutni hozzá. Az igazat megvallva, nem is reméltem, hogy sikerülni fog. 1987-ben Judit elküldte a meghívólevelet, de csak egy év elteltével tudtam fölhasználni.

Az 1980-as évek derekán kezdődött peresztrojkához eleinte úgy viszonyultam, mint mindenhez, ami a Szovjetunióban történt – közömbösen. De egy kis idő elteltével már láttam, hogy ezúttal tévedtem. Gorbacsov valóban demokratikus társadalmat akart létrehozni, ahol minden ember érvényesülhetett volna [lásd: gorbacsovi politika]. Szólásszabadságot hirdettek, szabaddá vált a sajtó. Gorbacsov engedélyezte, hogy az emberek vállalkozásokba fogjanak. Na persze ez nem tetszett mindenkinek. A Szovjetunióból betelepültek közül sokan fölháborodtak, azt mondták, hogy ezzel a kapitalizmus felé haladunk. Számukra ez szitokszó volt, számomra pedig egy olyan társadalom szinonimája, amelyben az ember, ha tisztességesen dolgozik, tisztességes életet tud biztosítani magának és a családjának. Eltörölték a vallással kapcsolatos tilalmakat. Az emberek szabadon járhattak a zsinagógába, szabadon megtarthatták az ünnepeiket, nem kellett rejtőzködniük, titkolózniuk. A szovjethatalom viszont annyira kiölte a vallást az emberekből, hogy az első időkben nem tudtunk összeszedni tíz felnőtt férfiembert az imádkozáshoz [lásd: minjén]. Nekem nagyon fontos volt, hogy a peresztrojka idején az emberek lehetőséget kaptak arra, hogy

végre szabadon érintkezhessenek más országok polgáraival, levelezhettek, elutazhattak egymáshoz.

Az első adandó alkalommal, 1988-ban beadtam az izraeli utazáshoz szükséges papírokat. Először nem fogadták el, csak másodjára, 1989 elején. Akkor is azt mondták, hogy a kérelmemet ugyan bejegyzik, de az még nem biztosíték arra, hogy megkapom az utazási engedélyt. Néhány hónap múlva mégis megkaptam a hatósági jóváhagyást. Négy hónapot töltöttem Izraelben. Fölkerestem az anyám, a húgom és Mendel bácsikám sírját, kádíst mondtam az emlékükre. Sok rokonom, ismerősöm és barátom él Izraelben, nagy öröm volt újra találkozni velük. Izrael gyönyörű ország. Engem is föllelkesített az ott élők patriotizmusa. Mindannyian szeretik az országukat, büszkék rá. A katonai szolgálat az izraeli hadseregben nem valami súlyos teher, amit – mint Ukrajnában – minden erővel megpróbálnak elkerülni, hanem minden ember megtisztelő joga. Beszélgettem fiatalokkal, akik mindannyian büszkék voltak arra, hogy a hadseregben szolgálnak, és a hazájukat védik. Hermina idősebb lányának, Juditnak két gyermeke van, a fia, Ilan 1977-ben, a lánya, Mihalka 1980-ban született. A fiatalabbik unokahúgomnak, Erikának három fia van, Galic 1977-ben, Afir 1982-ben, Hem pedig 1985-ben született. Sokat utaztam az országban, és mindenki azon volt, hogy megismerjem a legérdekesebb helyeket. Fájó szívvel indultam haza, de tisztában voltam azzal, hogy az én koromban már nem kezdik újra az életüket az emberek. Az Izraelben élő rokonaimmal azóta is tartom a kapcsolatot. Az unokahúgom már járt nálunk néhányszor, és az én gyermekeim is voltak már Izraelben.

Amikor a Szovjetunió széthullása után Ukrajna független állam lett, azt hittem, jobbra fordul az életünk. Hiszen Ukrajna gazdag ország, termékeny a földje, sok ásványkincssel rendelkezik. A tartalékok jelentősek, csak jól kell tudni gazdálkodni velük. Egyelőre azonban nem látom a várt javulást. Anyagi szempontból nehéz az élet, még a szovjet időkhöz képest is. Összeszorul a szívem, amikor idős asszonyokat látok a kukákban turkálni, hátha találnak valami ehetőt. Nekünk, zsidóknak nagy szerencse, hogy a Kárpátalján 1999-ben létrehozott Heszed támogat minket. Nagy segítséget jelent. Az idősebbek étkeztetését a Heszed étkezdéjében szervezték meg, a járóképteleneknek pedig házhoz viszik a meleg ebédet. Élelmiszer- és ruhacsomagokkal segítenek minket. Engem is többször hívtak a Heszed étkezdéjébe, de én jobban szeretek magamnak főzni, a saját szájam íze szerint. Nem dicsekvésnek szánom, de sok háziasszony tőlem kérdezi meg, hogy mit hogyan kell elkészíteni, különösen a hagyományos zsidó konyha ételeit ismerem jól. A lányom családja is szereti a főzőmet.

Beteg ember vagyok, két infarktuson estem át, volt néhány komoly műtétem. A Heszed segít megvenni az orvosságaimat, és orvosi felügyeletet is biztosít. Amikor a feleségem betegeskedett, akkor is sokat segített a Heszed. Ápolót küldtek hozzá, megkaptuk a szükséges gyógyszereket. Ljubov 2003-ban halt meg. A Heszed segített eltemetni. Az ungvári városi temető zsidó részén temettük el, zsidó szertartás szerint. A szertartást az ungvári rabbi vezette. A Heszed nem csak anyagi segítséget nyújt, hanem nagyon sokat tesz a zsidóság kárpátaljai újjáélesztéséért. Vannak szakkörök, ahol héberül lehet tanulni, a zsidó vallással, hagyományokkal, történelemmel lehet megismerkedni. A gyerekektől az aggastyánokig bárki részt vehet a foglalkozásokon. Az unokám is oda jár, emellett tagja a Heszed zsidó ifjúsági klubjának. Vannak idegen nyelvi szakkörök, irodalmi részleg, kórus és táncstúdió. Az öregeknek pedig létrehoztak egy klubot. Bárki bemehet, és egy kávé vagy egy tea mellett elbeszélgethet az ismerőseivel, zenét hallgathat, megnézhet egy filmet. Ez nagyon fontos dolog, hiszen az öregek jobban szenvednek a magánytól, mint a betegségtől.

Ezenkívül Ungváron már jó néhány éve működik a zsidó hitközség, és már csaknem nyolc éve annak, hogy én vagyok a zsinagóga elöljárója. Jól ismerem a zsidó életet, így tudok segíteni azoknak, akik csak most térnek vissza elődeik vallásához. Hetente négyszer járunk zsinagógába, az emberek már hozzászoktak. Végre van rabbink is, ami nagy könnyebbséget jelent. Az is örömmel tölt el, hogy egyre több fiatal jár zsinagógába. Ukrajnában most is jelen van az antiszemitizmus. Igaz, csak a hétköznapi szintjén, nem az állami életben, de mindenesetre nem sikerült megszabadulni tőle. A nyílt antiszemitizmus ellen a bíróságok, az állami szervek segítségével lehet küzdeni, de amikor egy fiatalember meglát az utcán, és „Heil Hitler” kiáltással fordul feléd, az azt jelenti, hogy a fasizmus nem pusztult el, és újjáéledhet Ukrajnában. Mindannyiunknak szembe kell fordulnunk vele, ha azt akarjuk, hogy azok a szörnyűségek, amiket a fasizmus miatt szenvedtünk el saját életünkben, soha ne ismétlődhessenek meg.